

שני טפסים מן הגניזה לפרק לולב הגזול: לקדמותו של ענף הנוסח המערבי

רבין שושטרי*

מבוא

מחקר הנוסח בבבלי הוא הבסיס לכל מחקר העוסק בשאלות עריכה והתהוות. הטיפול בחילופי הנוסח בבבלי עבר תמורות רבות שלהן השפעות מרחיקות לכת. התפיסה הראשונית במחקר נוסח הבבלי הייתה שמטרת המחקר היא להבחין בין הנוסח המקורי לשיבושים, טעויות והגהות שחדרו לטקסט המקורי.¹

ניצניה של תפיסה חדשה מובאים לראשונה אצל אלכסנדר מארכס. הימצאות חילופי הנוסח כבר בימי הגאונים הובילה אותו למחשבה שמקור החילופים הוא מסורות בבליות עתיקות.² תפיסה זו לא קנתה לה שביטה בלבנות החוקרים שלאחריו, והם ממשיכים לחפש את הגרסה המקורית. אך לאחר זמן אנו מוצאים הד לשיטה זו אצל כשר: "הרבה חלקים ממנו נכתבו מתורה שבעל פה והיו להם סגנונים שונים אפילו במקום שבעצם הדברים כוונה אחת לשתיים".³

א"ש רוזנטל הוא שהביא את התפיסה הזאת לביטוי מחקרי. במחקרו על מסכת פסחים הוא מצא שהגרסאות בשני כתבי יד תימניים ובכ"י מינכן 6 שונות לחלוטין

* המרכז ללימודי יסוד ביהדות, אוניברסיטת בר אילן.

¹ לסקירה רחבה של תפיסות החוקרים (לברכט, רא"ה וייס, נ' בריל, ר"מ איש שלום ומ' יאסטרוב) ראה ש"י פרידמן, "לאילן היוחסין של נוסחי ב"מ: פרק בחקר נוסח הבבלי", מחקרים בספרות התלמודית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 96-104. על בעל הדק"ס ראה א"ש רוזנטל, "תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 2, שמצטט מבעל הדק"ס ש"כל הנוסחאות אשר אני מביא מכתבי הידות תועלתם ותכליתם הוא להבין על ידן דברי הראשונים". רוזנטל דן שם בתפיסה זו שאין תכליתה להשכיל גופה של גמרא כמות שהוא אלא להבין דברי הראשונים. למרות הצהרה זו של בעל הדק"ס ראה פרידמן, עמ' 100, ציטוטים מדק"ס שמהם עולה שעבודתו מיוסדת על ההבחנה היחידה שבין הגרסה האמיתית ובין טעות, ומזכיר את תפקידו להכריע בין הגרסאות. וראה שם בהערה 29, שאף כאשר הגרסה מקוימת גם בראשונים, אינו זו במפורש מאפיון הגרסה, והיא נשארת בלשונו "מוטעה".

² כך כתב אלכסנדר מארכס בביקורתו על מהדורת פרפרקוביץ למסכת ברכות A. Marx, "Review of Pereferkowitz's ed. of Bavli Berakot", *JQR* NS 1 (1910), pp. 279-280: "One may doubt whether there ever was a uniform text current in the two Babylonian academies which took part in its redaction... will probably yield rich results in giving some idea of the differences between Suran and Pumbedithan texts".

³ מ' כשר, "הוצאה חדשה של תלמוד בבלי", תלפיות ג (תש"ז), עמ' 482.

מגרסאותיהם של רוב כתבי היד והדפוסים. את גרסת רוב כתבי היד והדפוסים הוא כינה "נוסח הוולגטה", ואת גרסת כתבי היד התימניים כינה "לישנא אחרינא". שינויים אלו אי-אפשר לתלותם בטעויות סופרים. אבל מהלך הסוגיה זהה בכל הנוסחאות, ולכן אין לתלות את השינויים בחילופי לשונות.⁴ לדעתו, שתי הלשונות גובשו כמסורות בעל פה לפני העלאת הבבלי על הכתב.⁵ אמנם על פי רוזנטל חילופי הנוסח נובעים משלב הלימוד בעל-פה, אולם גם הוא מודה שכמה מחילופי התוכן שבין שני הענפים אפשר לראות בהם תקלה בתהליך מסירת הנוסח.⁶ מכל מקום, רוזנטל מדגיש שחלוקה זו לענפים אי-אפשר לתלותה בחילופי מסורות שבין מזרח למערב. ענף הנוסח התימני קרוב מאוד לנוסח רבנו חננאל (ולשאלות, הלכות פסוקות והלכות גדולות), ואילו כמה עדים חשובים של נוסח הוולגטה הם מזרחיים מובהקים דווקא, למשל כמה קטעי גניזה.⁷

גם ש"י פרידמן מצא במחקרו המקיף על נוסח פרק "השוכר את האומנין" שני ענפי נוסח – ענף כ"י המבורג וקטע גניזה וענף כ"י מינכן וכ"י פירנצה. אך כנגד גישת רוזנטל טוען פרידמן:

על אף מציאותם של חילופים רבים בין הענפים, הרי רוב הנוסח סדרו, תוכנו ולשונו נמצא זהה וקבוע מלה במלה בין שני הענפים... ומכאן, לא רק שאינם

⁴ על ההבחנה בין חילופי נוסח לחילופי לשון ראה י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ס, עמ' 1: "חילופי נוסחאות (Varianten) – חילופים הנופלים בספר ע"י טעויות במסירתו שבכתב ושבעל פה. חילופי לשונות – פנים אחרות' (Versionen) של התוכן, זאת אומרת עיבוד של 'ספר' ידוע ע"י 'תנא' אחר".

⁵ רוזנטל (לעיל, הערה 1), עמ' 7-8: "התהליך של קביעת התלמוד הבבלי... בלבוש לשוני קבוע ומוצק... היה תהליך ממושך מאד... ואף לאחר שנערך ונסדר מבחינת ענייניו ותכניו, נמסר עוד זמן ממושך בהרצאה חופשית שוטפת וזורמת בלתי כבולה בידי נוסח כתוב בלעדי מוגמר וקפוא". וראה י' ברודי, "ספרות הגאונים והטקסט התלמודי", מחקרי תלמוד, א, ירושלים תש"ן, עמ' 276-279, שמחזיק בהסבר זה וכותב: "לעומת זאת נראה שחילופים כאלה, מתבקשים כמעט כשהטקסט נשמר בזכרון ונמסר בעל פה. בייחוד, כשהאווירה היא של הקפדה על התוכן ולא על לבושו הלשוני". רק בשעת העלאת הבבלי על הכתב מצאו את ביטוי בכתב. ראה א"ש רוזנטל, "לישנא אחרינא", סיכומי הרצאות של הקונגרס השני למדעי היהדות, ירושלים תשי"ז, עמ' יד-טו. וראה זוסמן, בהרצאתו: "כתבי יד תלמודיים", שניתנה בבית הספרים לרגל השקת האתר ופורסמה ב-<http://jnul.huji.ac.il/dl/talmud.sussmann.htm>, שעומד על השינוי שהביא רוזנטל למחקר הפילולוגי. תפיסה חדשה זו חשובה ליצירת מהדורות ביקורתיות, שהרי לפיה אין להשתמש בנוסח אקלקטי (שבו מכריע החוקר בכל גרסה וגרסה) כפי שעשו בכמה מהדורות. וראה ח' מיליקובסקי, "החיפוש אחר הטקסט המקורי: עיונים בענייני נוסח וההדרה בסדר עולם וביקרא רבה", בתוך: א' אדרעי, מ' בר אשר, י' לוינסון וב' ליפשיץ (עורכים), מחקרים בתלמוד ובמדרש ספר זכרון לתרצה ליפשיץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 358-359.

⁶ רוזנטל (לעיל, הערה 1), עמ' 28. וראה מ' סבתו, "על מוקדם ומאוחר בעדי הנוסח של התלמוד הבבלי", סידרא כא (תשס"ו), עמ' 151-152: "אדרבה, ההנחה הטבעית היא שיש נוסח אחד מקורי וכל השאר השתלשלו ממנו", ובהערה 16 מעיר: "בדברים אלו לא באתי לשלול את אפשרות קיומן של מספר גרסאות השקולות זו לזו".

⁷ רוזנטל (לעיל, הערה 1), עמ' 10.

דומים לחילוף לישנאות (כבתמורה), גם אינם דומים למסירה שבע"פ זורמת ושוטפת.

וכך מגדיר פרידמן את המצב שלפנינו: "טקסט שהוא בבת אחת קבוע ומונח, ובה בשעה פתוח וגמיש כאש מתלקחת מתוך הברד". על התהוות השינויים כותב פרידמן: "אנו עדים על יד ההעתקה השמרנית, אף למסירה יוצרת, הכוללת עדכון אוצר מילים, הבהרות, הרחבות, הארמוניזאציה, ועוד".⁸ עולה מדברי פרידמן שאף בחילופים אלה מוטלת עלינו מלאכת שחזור הטקסט המקורי, אך אין אנו רואים בגרסה המשנית תוצר של שיבוש אלא של התפתחות מסורות הנוסח שהתהוותן היא חלק ממחקר הנוסח.⁹ נמצא שפרידמן סבור שההתפלגות לענפים לא התרחשה בו בזמן, אלא היא תוצאה של פעילות מאוחרת. האם מדובר בפעילות אירופית מאוחרת? פרידמן מצא שגרסאות הענף הפעיל (פירנצה ומינכן) נמצאות כבר אצל הגאונים, ואם כן, ענף פעיל זה הוא קדום.¹⁰

מחקרים נוספים בנוסח הבבלי מצאו ענפי נוסח שהתפלגותם עולה לזמן קדום: א' סגל חקר את מסכת מגילה ומצא שמחד כתב היד התימני הוא הקרוב מכולם למסורת הבבלי של הגאונים, אך מאידך גיסא נמצא מספר מפליא של מקרים שבהם נמצא בקט"ג חבר לנוסח אשכנזי ייחודי.¹¹ מ' בנוביץ מצא במחקרו על פרק ג' בשבועות התפלגות בין כתבי היד השלמים של הפרק (כולם אשכנזיים) ובין נוסח הדפוס. אל נוסח כתבי היד הצטרף ר"ח, ואילו אל נוסח הדפוס הצטרף ר"י מיגאש וקטע גניזה. נמצא ששני הענפים עוברים גבולות גיאוגרפיים (אשכנז וצפון אפריקה) ומשמרים נוסח קדום.¹² מ' סבתו מצא במסכת סנהדרין שני ענפי נוסח: ענף נוסח תימני וענף נוסח הכולל את שאר כתבי היד השלמים והדפוס. סבתו מסיק שההתפלגות היסודית שבין הענף הרווח לענף התימני אירעה כבר במזרח משום שברוב הציטוטים נוסח ר"ח זהה לנוסח

⁸ ש"י פרידמן, "להתהוות שינויי הגרסאות בתלמוד הבבלי", סידרא ז (תשנ"א), עמ' 73-74. למסקנותיו של פרידמן מצטרף גם ש"י וולד, בבלי פסחים פרק אלו עוברין – מהדורה מדעית וביאור מקיף, ניו יורק וירושלים תש"ס, עמ' 274, ומתאר את המצב כך: "טקסט שכבר נתגבש גיבוש לשוני, אבל טרם נתקדש קדושה יתירה בעיני לומדיו ומוסריו".

⁹ ואכן, פרידמן מתאר את אופיו הפעיל והיוצר של ענף פמ ואינו רואה בו שיבוש שאינו ראוי לדיון. ראה ש"י פרידמן, תלמוד ערוך: פרק השוכר את האומנין, כרך הנוסח, בית המדרש לרבנים באמריקה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 26-36. ועל זה מפורסמים דבריו של ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ירושלים תרצ"ז, ד, עמ' טו: "וכל אחת היא אמיתית אמת של הטיקסט, אע"פ שהאמת המוחלטת ההיסטורית היא רק אחת", וראה מיליקובסקי (לעיל, הערה 5), עמ' 130-131, שמעלה שתי אפשרויות לפרש את דברי ליברמן, ואכמ"ל.

¹⁰ ש"י פרידמן (לעיל, הערה 9), עמ' 42-45.

¹¹ א' סגל, מסורות הנוסח של בבלי מגילה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 86, 126.

¹² מ' בנוביץ, "ענפי הנוסח של פרק שבועות שתיים בתרא", סידרא י (תשנ"ד), עמ' 8-10.

המסורת הרווחת, רק במיעוט מקרים נוסחו זהה לנוסח התימני. אבל לענף הנוסח התימני מצטרף טופס מן הגניזה.¹³

נמצאו למדים שהתפלגות נוסח הבבלי אירעה בעיקר במזרח בזמן קדום.¹⁴ עם זאת אין ספק שהתלמוד שהגיע לאשכנז הוגה, ויש גרסאות רבות שמקורן בפעילות אשכנזית מאוחרת.¹⁵

דיון נוסף שראוי להזכירו כאן נוגע למקומם של כתבי היד התימניים במסורת הנוסח. כאמור, רוזנטל הציג במחקרו על מסכת פסחים את כתבי היד התימניים כמייצגים עיקריים של ענף נוסח קדום של בבלי פסחים הקרוב בגרסאותיו לר"ח.¹⁶ שלא כרוזנטל סבורים א' עמית וש"י וולד שכ"י ואטיקן 125 מצד אחד וכ"י מינכן 6 מהצד האחר הם המייצגים העיקריים של ענפי הנוסח של בבלי פסחים, ואילו כתבי היד התימניים מציגים גרסה מאוחרת ותניינית מזו שבאבות הענף. לדעתם, הגרסאות הארוכות שבכתבי היד התימניים הן תוצאה של שימוש המעתיקים בפירושים שלפניהם.¹⁷ ובגרסאות אחרות אפשר להבחין במגמה של עריכה ופישוט הלשון, עדות לאיחורן.¹⁸

¹³ מ' סבתו, כתב יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח, עמ' 337-333. לסיכום ותיאור מסקנות אלו ראה מ' סבתו, "בבלי סנהדרין כתבי יד וענפי נוסח", סוגיות במחקר התלמוד, ירושלים תשס"א, עמ' 80-100.

¹⁴ מחקרים נוספים וסיכום הממצאים ראה ו' נעם, "מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י בתלמוד", סידרא יז (תשס"א-תשס"ב), עמ' 110-112; ח' סולוביץ'יק, היין בימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 327-343.

¹⁵ וידועה עדותו של ר"ת בהקדמה לספר הישר (שלזינגר), חידושים, עמ' 9: "ספר הישר קראתי בשם את הספר, יען כל פקודי כל ישרתי בו שמועות הראשונות, וגירסות הספרים אשר מעולם... ואע"ג דלט רבינו גרשום מאור הגולה כל דמשבש תלמוד הכי והכי הוי תהוי, לא נמנעו לשבש". על תופעה זו ראה י' זוסמן, "מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי", מחקרים בספרות התלמודית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 42, הערה 130; י"מ תא שמע, "ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה היא-יב", קריית ספר ס (תשמ"ה), עמ' 29: "שימושם בספרים לא היה פאסיווי מתבונן גרידא, אלא בעל אופי אקטיווי, ואולי נכון יותר לומר: אגרסיבי, וכלל אדפטציות מרובות של נוסח הספרים (כל הספרים!) כדי להתאימם, על ידי הגהתם ביד חזקה, אל המסורת האשכנזית שהייתה רווחת ביניהם".

¹⁶ רוזנטל (לעיל, הערה 1), עמ' 28, אף עומד על טיבה המשובח של מסורת זו: "ובין אלה ישנן דוגמות שמלמדות על טיבה המשובח של מסורת הנוסח של לישנא אחרינא שיש בידה להחזיר לנו אבידה יקרה שאבדה ונשתקעה בתוך נוסח הוולגאטה". סגל (לעיל, הערה 11), עמ' 274 מסיק על כתב יד תימני למסכת מגילה: "יש טעם לראות את כתב יד ת כנציג המהימן ביותר של המסורת הבבליית". ד' גולינקין, פרק יום טוב של ראש השנה: מהדורה מדעית עם פירוש, עבודת דוקטור, בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק תשמ"ח, עמ' יט-כ, בחר בכתב היד התימני לנוסח הפנים. וראה סבתו (לעיל, הערה 13), עמ' 341, שכותב: "עבודתנו זו מוכיחה כי כ"י ת אכן עדיף על פני כל כתבי היד האחרים למסכת סנהדרין".

¹⁷ וידועים דבריו של ליברמן, מדרשי תימן, ירושלים תש"ל, עמ' 39: "החכמה התימנית היתה באיסוף וליקוט, ולא דוקא באיסוף ממקורות נבחרים אלא באיסוף וליקוט מכל מקום".

¹⁸ וולד (לעיל, הערה 8), עמ' 269-283; א' עמית, "כתבי היד התימניים במסורת הנוסח של בבלי פסחים", *HUCA* 73 (2002), עמ' לא-עז. וראה ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא, רמת גן תשס"ג, עמ' 87-88. מחלוקת זו בעניין כתבי היד התימניים לפסחים נתעוררה לאחרונה שוב בדבר גרסה בכתבי יד אלה ויחסה לר"ח. ראה א' עמית, "על גרסת רבנו חננאל בבבלי פסחים ח ע"ב", סידרא כא (תשס"ו), עמ' 133-145; סבתו (לעיל, הערה 6), עמ' 145-155.

במאמר זה אציג ממצא הנוגע להתפלגות ענפי נוסח הבבלי לאור מחקר הנוסח של מסכת סוכה,¹⁹ אך תחילה אתאר באופן כללי את מסורות הנוסח של מסכת סוכה. במחקר שבו בדקתי את נוסחאותיה של מסכת סוכה בבבלי עלה שנוסח המסכת נחלק לשני ענפים עיקריים: ענף אחד מיוצג בכתבי היד התימניים, והענף השני מיוצג בשישה כתבי יד שלמים ובדפוס.²⁰ הבדיקה מלמדת שהענף התימני של מסכת סוכה מייצג מסורת נוסח מזרחית קדומה²¹ על סמך שני נתונים עיקריים:

א. לענף התימני זיקה עמוקה לעדים המזרחיים העקיפים (גאונים, ר"ח ורי"ף). מקומות רבים מוכיחים שזיקה זו אינה תוצאה של השפעת העדים העקיפים על הנוסח התימני, ומהם נלמד על הכלל.²²

ב. הענף התימני מצטיין בלשונו הקצרה.²³

כאמור, הענף השני כולל שישה כתבי יד שלמים ואת הדפוס – שלושה מהם כתבי יד אשכנזיים (= מול), ושלושה ספרדיים (= סאג). הבדיקה מלמדת שביסודם כתבי

לרשימה המלאה של המחקרים על כתבי היד התימניים ותמצית מסקנותיהם ראה סבתו (לעיל, הערה 13), עמ' 1, הערות 6-7, ובעמ' 308, הערה 78.

¹⁹ נותרו בידנו שמונה כתבי יד שלמים, דפוסים וקטעי גניזה וקטעי כריכה. מוצאם של כתבי היד באשכנז, בספרד, בתימן ובמזרח. עושר כמותי זה ותפוצתם הרחבה של העדים מאפשרים לעמוד היטב על מסורות הנוסח של המסכת. להלן רשימת עדי הנוסח הישירים וסימונם (קטעי הגניזה והכריכה יצוינו בתוך הדוגמאות): מ = כ"י מינכן 95; ו = כ"י וטיקן 134; ל = כ"י לונדון (British Library (Harl. 5508) = קטלוג מרגליות מס' 400; ס = כ"י סמינר: JTS Oxford Bodleian (Opp. Add. Fol. RAB. 1608 = אדלר 850; א = כ"י אוקספורד Oxford Bodleian (Opp. Add. Fol. 2667 = קטלוג נויבאור-קאולי 366/3; נ = כ"י מינכן 140; ת = כ"י אוקספורד בודלי 2667 Heb. E-51; ב = כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 270, EMC Rab. 218; ד = דפוס פיזרו רע"ה; ת = כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 319, EMC Rab. 108. לתיאור כתבי היד ראה מ"צ פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות סוכה עם מבוא והערות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט, עמ' סא-סח; גולינקין (לעיל, הערה 16), עמ' כא-ג; ר' שושטרי, מסורות הנוסח של מסכת סוכה בבבלי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ע, עמ' 3-15.

²⁰ שושטרי (לעיל, הערה 19), עמ' 43-81.

²¹ סבתו (לעיל, הערה 13), עמ' 178, ובהערה 207, הפניות על הקשר בין בבל לתימן, והוא מסכם: "רשאים אנו אם כן להניח כי התלמוד הבבלי עבר מבבל לתימן כבר בשלבים הראשונים של תקופת הגאונים".

²² שושטרי (לעיל, הערה 19), עמ' 227, 252, 358-359. וראה שושטרי, "הילכו שניים יחדיו בלתי אם נועדו, הנוסח התימני למסכת סוכה ויחסו לרמב"ם", *JSIJ* 9 (2010). אמנם יש מקומות מועטים שבהם פירוש ר"ח חדר לנוסח התימני (שושטרי [לעיל, הערה 19], עמ' 228), אולם אין בזה כדי לערער על מסורת הנוסח המשותפת שהם מציגים. וראה סבתו (לעיל, הערה 6), עמ' 146: "לעיתים שילבו המעתיקים לשון פירוש בהעתקתם, אם בגליון ואם בגוף הטקסט בתוספת המונח פי. אין זה מלמד, בשום אופן, על מנהגם לשנות ולעבד את הטקסט על פי פירוש רבנו חננאל. תופעה זו של שילוב לשונות פירוש תחת הכותרת פי ולעיתים גם בלעדיה, מוכרת בכתבי יד רבים ובהם עתיקים וטובים".

²³ שושטרי (לעיל, הערה 19), עמ' 61-78. לא כן אפיו של כתב יד תימני למסכת סנהדרין. ראה סבתו (לעיל, הערה 13), עמ' 308 ובהערה 78. וראה עמית (לעיל, הערה 18), עמ' לט, שעומד על אריכות הלשון בכתבי היד לפסחים ומעיר שם: "ראוי להדגיש שהמחקר שלנו מתייחס אך ורק לכתבי היד התימניים של בבלי פסחים... במסכתות אחרות עמדו כמה חוקרים על כך שנוסח כתבי היד התימניים הינו הקצר ביותר, מה שמעיד לכאורה על מקוריות".

היד הללו ונוסח הדפוסים מייצגים ענף נוסח אחד (שיכונה להלן "הנוסח הרווח"), והוא נבדל מן הענף התימני במאות חילופים הנוגעים לסגנון, תוכן, ניסוח ולשונות ארוכות וקצרות. ברם, בתוך ענף הנוסח הרווח יש תת-ענף אשכנזי שלו גרסאות ייחודיות שאינן בכתבי היד הספרדיים והתימניים. תת-ענף זה מיוצג בעיקר בכתבי היד ול, ולעתים מצטרפים או מייצגים אותו כתבי היד **מאד**.²⁴

מה מקומו של ענף הנוסח הרווח ושל התת-ענף האשכנזי שבו במסורת הנוסח? האם מסורת זו מקורה במזרח, או שמא היא תוצאה של פעילות מערבית/אשכנזית מאוחרת? שאלה זו עולה ביתר שאת על התת-ענף האשכנזי. ענף הנוסח הרווח מציג נוסח נבדל בכל סוגיה וסוגיה (אמנם בדרך כלל התוכן זהה, אולם הניסוח שונה בתכלית), עובדה שקשה לשייכה לזמן מאוחר. אלא שהשינויים בתת-ענף האשכנזי אינם רבים, וניתן, לכאורה, לייחסם למסרנים מאוחרים.

פתרון חלקי לשאלות אלה נמצא בגניזה. בשני טפסים מן הגניזה לפרק "לולב הגזול", שהארוך שבהם מכיל כעשרה דפים מהפרק (על פי החלוקה בדפוס ווילנא), נמצאו גרסאות רבות מענף הנוסח הרווח ולעתים אף מן התת-ענף האשכנזי שבו. ממצא זה מפקיע גרסאות אלו מחזקת מערביותן ואשכנזיותן ומלמד שמוצאן מהמזרח. אדגיש שאין כוונתי לטעון שטפסים אלו כוללים את כלל הגרסאות שבענף הנוסח הרווח, ובמקרים מסוימים נעדרות מהם כמה הוספות וגרסאות שבענף הנוסח הרווח או שבתת-ענף האשכנזי שבו.²⁵

ממצא זה מצטרף לממצאי המחקרים בנוסח הבבלי שתיארתי לעיל, ומהם עלה שהחלוקה לענפים קדומה. ממצא זה במסכת סוכה חשוב במיוחד, מכיוון שעולה ממנו שלא רק שני ענפי הנוסח העיקריים עולים לזמן קדום, אלא אף גרסאות מן התת-ענף האשכנזי מקורן במזרח.

יש לציין שאין בממצא זה לערער על קדמותו של ענף הנוסח התימני, שכאמור, חברים לו העדים המזרחיים העקיפים. יתרה מזו, בחילופים רבים ניתן לקבוע בסבירות גבוהה שענף הנוסח התימני הוא המקורי, אך אין זה מעניינו של מאמר זה.

1. טופסי הגניזה

1.1. תיאור הטופס הארוך (להלן: ג1) טופס גניזה²⁶ זה מכיל שלושה קטעים:²⁷

²⁴ אמנם מוצאו של א מספרד, אולם מסורת הנוסח שלו קרובה יותר לכתבי היד האשכנזיים. ראה שושטרי (לעיל, הערה 19), עמ' 371-372.

²⁵ שושטרי (לעיל, הערה 19), עמ' 373. פירוט של שתי דוגמאות ראה אצל מ' סבתו ור' שושטרי, "סוגיות שהוגהו עקב המעבר מלימוד בעל פה ללימוד מן הכתב", *JSIJ* 10 (2012).

²⁶ לבבלי יש קטעים רבים מן הגניזה, אך על ידי צירופם נצמצם את מספר הקטעים, ויהיו בידנו טפסים שיכללו קטעים השייכים לאותו הטופס. חשיבות הצירוף היא בקבלת תמונה רחבה יותר על מסורת עניינית או לשונית אחת רצופה. וראה בעניין זה ל' זוסמן, "שרידי תלמוד בגניזה", תעודה א (תש"ם), עמ' 30-31. מלאכה זו אינה פשוטה. ראה גולינקין, גנזי ראש השנה, ניו יורק וירושלים תש"ס, עמ' 4, הערה 22, שבקטעי גניזה למסכתות מגילה, תענית וחגיגה לא נמצא צירוף אחד ודאי.

²⁷ שניים מהקטעים שכוללים את דפים לא-מא פרסם נ' אלוני, קטעי גניזה של משנה תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד ארץ ישראלי, ירושלים תשל"ד, עמ' 85-100. וראה את תיאורם שם, עמ' מח-מט. על צורת הכתב כתב אלוני: "הכתב מרובע מזרחי בינוני לא יפה במיוחד". קטע

אוקספורד (2661.21) Heb. c. 17/59

כט ע"ב שורה 9–לא ע"א שורה 35
דף אחד; פגום; קלף; ניקוד ארץ-ישראלי וטברני חלקי; טעמים; בראש ע"א כתובת
מטושטשת.

קיימברידג' T-S NS 329.431

לא ע"א שורה 36–לב ע"ב שורה 2.
מ ע"ב שורה 40–מא ע"ב שורה 44.
שני דפים מחוברים, לא רצופים, פגומים; קלף; ניקוד ארץ-ישראלי וטברני חלקי;
טעמים.

אוקספורד (2671.3) Heb. d. 54/11-16

לג ע"א שורה 8–לט ע"ב שורה 5.
שישה דפים מחוברים רצופים; קלף; דפים ה-ו כתובים על גיליון קטוע; ניקוד ארץ-
ישראלי וטברני חלקי; טעמים.
המשניות בטופס זה מחולקות בתוך הטקסט.²⁸

1.2. תיאור הטופס הקצר (להלן ג2)

טופס גניזה²⁹ זה מכיל שלושה קטעים:³⁰

קיימברידג' T-S F1(1).3

כט ע"ב שורה 9–לא ע"א שורה 26 (מכיל גם דפים מבבלי שבת ויבמות).
שני דפים לא רצופים פגומים; קלף.³¹

קיימברידג' T-S Misc. 26.53/18

לא ע"א שורה 26–לב ע"ב שורה 8

ז'נבה Geniza, ms 69

לט ע"א שורה 8–מב ע"א שורה 6

שני דפים מחוברים רצופים פגומים; קלף. דף ב קרוע בצדו החיצון למטה, והסופר
כתב סביבות הקרע.

זה כולל טעמים. ראה י' ייבין, "הטעמת תורה שבעל פה בטעמים", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 65-68. וראה פוקס (לעיל, הערה 19), עמ' נה-נו, שקטעים אלו הם מן העתיקים, כנראה עוד
מלפני שנת 1000. ד"ר עדנה אנגל בחנה לבקשתי את הטופס, ולדעתה הוא מזרחי קדום.
²⁸ פוקס (לעיל, הערה 19), עמ' סב: "יש רגליים להשערה שמנהג זה התחיל כבר בתקופת
הגאונים".

²⁹ ד"ר עדנה אנגל בחנה לבקשתי את הטופס, ולדעתה הוא מזרחי קדום.
³⁰ צירוף שני הקטעים מקיימברידג' לקטע ז'נבה לא הופיע במהדורה מוקדמת של קטלוג מפעל
המשנה בראשות פרופ' זוסמן, ואף אני לא השגחתי בו בכתיבת עבודת הדוקטור (וראה ד'
רוזנטל, אוסף הגניזה הקהירית בז'נבה – קטלוג ומחקרים, ירושלים תש"ע, עמ' 66, שכותב
על קטע ז'נבה: "הדפים נתלשו מטופס שהיה בגניזה למסכת סוכה, שלפי שעה לא נמצאו לו
השלמות בספריות העולם"). עיון חוזר בנוסח הקטעים עורר בי את החשד שהם מצטרפים
לטופס אחד. ד"ר יואב רוזנטל, שעסק בנוסח הקטעים, אישר לי שאף בדיקתו העלתה כך, ועל
פי בדיקתו עודכן הקטלוג.

³¹ פוקס (לעיל, הערה 19), עמ' נח. וראה תלמוד בבלי עם דקדוקי סופרים השלם, ירושלים
תשמ"ג, יבמות א, עמ' 61.

1.3. יחסם ההדדי של טופסי הגניזה

בדיקת מסורת הנוסח של שני הטפסים מגלה שהם אחים תאומים.³² מסורת הנוסח שלהם זהה כמעט לחלוטין, ולשניהם גרסאות ייחודיות משותפות וטעויות משותפות המעידות על קשרי העתקה ביניהם. ממצא זה חשוב ומחזק את מסורת הנוסח של הטפסים ומעיד שאין היא מסורת יחידאית שהילכה בצדי דרכים. להלן אפרט כמה מהגרסאות הייחודיות המשותפות ומהטעויות המשותפות לטפסים אלו בלבד.³³ מעט חילופי גרסאות בין הטפסים מלמדים שאין אחד מהטפסים אב לאחר.

1.3.1 גרסאות ייחודיות לטופסי הגניזה

כאן אפרט ארבעה מקרים³⁴ שבהם נוסח הגניזה שונה מכל שאר העדים:

1.3.1.1 לא ע"א שורה 24-26

מולד (עפ"י מ)	סאנ (עפ"י א)	ג,ג,ג (עפ"י ג)	תב
פשיטא מאי שונא מעצים מהו דתימ' עצים שכיחי מריש ³⁵ לא שכיח קמ"ל	פשיטא הינו עצים ³⁶ מהו דתימ' עצים שכיחי מריש לא שכיח קמ"ל	מהוא דתימא עצים שכיחי מריש לא שכיח ³⁷ קא משמעלן	

פסקה זו מוסבת על דברי רבינא: "האי כשורא דמטללתא עבדי לה רבנן תקנתא משום תקנת מריש". על דברי רבינא מקשים פשיטא שהרי כבר חידש זאת רב נחמן שדבריו הובאו קודם לכן בסוגיה "גזל עצים וסיכך בהן אין לו אלא דמי עצים". טופסי הגניזה

³² רוזנטל (לעיל, הערה 30), עמ' 157, שהדגיש שקטע ז'נבה הוא אח-תאום לטופס הארוך. בדיקת הנוסח של שני קטעי קיימברידג' המצטרפים לקטע ז'נבה מחזקת טענה זו.

³³ כמוכן, יש עוד חילופי גרסה רבים שבהם גרסה משותפת או טעות משותפת לטופסי הגניזה אך מצטרפים אליהם עדים נוספים (דוגמאות לכך ניתן למצוא בסעיפים 2 ו-3 של מאמר זה). בחרתי להתמקד במקומות שבהם הגרסה משותפת רק להם, ודי בהם כדי לבסס את קשרי ההעתקה ביניהם.

³⁴ אציג בקצרה חמישה מקומות נוספים: לא, א שורה 38 – **מלסנתב**: "תא שמע" (בשינויים קלים). **ואד**: "והתנן". ג: "והא תנ(י)א"]ג". ג: "והא תניא". לא, א שורה 45 – **מולסאנתבד**: "ובאתרוג מי בעי ר' יהודה הדר" (תיבות "ר' יהודה" ליתא ב-מל). ג,ג,ג: "ומי בעי הדר". לא, ב שורה 25 – ב-ג,ג,ג נוסף: "ור' יהודה נמי הא כת הדר אמ לך". מא, א שורה 12-13 – **מלסנתבד**: "וחנוני אומ' לו הרי סלע זו נתונה לך במתנה" (בשינויים קלים ובדפוסים: "והוא אומר לו". ב-ו דילג מחמת הדומות). ג,ג,ג: "והאלא או' לו הרי מעות הללו נתונין לך במתנה". מא, א שורה 14 – **מולסאנד**: "והא הכא". תב – "והאסלע שלשביעית". ג,ג,ג: "והא סלע".

³⁵ ב-ו "כשורא". ב-ד "אבל האי".

³⁶ ב-ס "הינו מריש <...> עצים".

³⁷ ב-ג,ג "מה...> לא שכיח". הקטע קשה לקריאה, אך לפי האות מ"ם וגודל המקום ניתן להסיק שליתא לתיבות "פשיטא".

מציגים את החידוש בדברי רבינא ללא השאלה "פשיטא". בכתבי היד התימניים אין פסקה זו.³⁸

1.3.1.2 לב ע"א שורה 25-26

מו (עפ"י מ)	לסאנתבד (עפ"י ל)	ג,ג,ג (עפ"י ג)
ההוא כף חדא ³⁹ קרו לה	להאי ⁴⁰ כף קרי ליה	אם כן ⁴¹ כף איבעי ליה למיכתב

רבא תוספאה מקשה לרבינא על שנוטלים לולב אחד: "ואימא תרתי כפי דתמרי". רבינא משיב שלומדים זאת מהכתיב בתורה (כפת ללא ו"ו). ורבא ממשיך להקשות: "ואימא חדא", ומשיב לו שנקרא כף.⁴² העדים מתפלגים בעיקרו של ניסוח התשובה. נוסח כתבי היד והדפוסים מוסב לשמה של כפת תמרים, ונוסח הגניזה מבהיר שלשון התורה אינו כף. חילוף זה אינו משנה את תוכן התשובה.

1.3.1.3 מא ע"ב שורה 2

מלסאנד ⁴³ (עפ"י ד)	ג,ג,ג (עפ"י ג)
ומי סבר ליה כוותיה ⁴⁴ והא מפליג פליג עליה	והא ר' יהודה מיפלג ⁴⁵ עליה דתנא קמא

רבן יוחנן בן זכאי התקין שיהא יום הנף כולו אסור. הסוגיה מבררת מדוע אסר את כל היום ומציעה שסובר כר' יהודה, שמן התורה כל היום אסור ולא רק עד הקרבת העומר. על זה מקשים מברייתא שבה ר' יהודה תוקף את תקנת ריב"ז. יש שני חילופים בניסוח השאלה: השימוש במונח ההצעה "ומי סבר ליה כוותיה" וציון שמות החולקים. בנוסח כתבי היד והדפוסים יש צרימה מסוימת מכיוון שהפתיחה "ומי סבר" מוסבת על ריב"ז, ואילו המשפט "והא מפליג" מוסב על ר' יהודה. בנוסח הגניזה הפתיחה "ומי סבר" לא מופיעה, וכן הבהירו שהמשפט "והא... מיפלג" מוסב על ר' יהודה וציינו את השמות.

³⁸ גם בה"ג ור"ח אינם גורסים זאת. ראה שושטרי (לעיל, הערה 19), עמ' 65.

³⁹ ב-ו "להאי כף חדא כף".

⁴⁰ ב-נתב "ההוא". ב-ד "לההוא".

⁴¹ ב-ג,ג ליתא "אם כן".

⁴² רש"י מפרש שאלה זו על התמרים עצמם וכך מפרש גם את השאלה הראשונה "תרתי כפי דתמרי". וראה ריטב"א וערוך לנר.

⁴³ ב-ותב דילגו על קטע זה וב-ו הושלם בגיליון.

⁴⁴ ב-מ ליתא "מי סבר ליה כוותיה" ונוסף בגיליון.

⁴⁵ ב-ג,ג נוסף "פליג".

1.3.1.4 מא ע"ב שורה 27

ולסנתבד (עפ"י ד)	מ	א	ג,ג ₁ (עפ"י ג)
ומעשה ברבן גמליאל	מעשה בר"ג	ומעשה ברבן גמליאל	מעשה ברבן גמליאל
ורבי יהושע	ור' יהושע	ור' יהושע	ור' אליעזר
ורבי אלעזר בן עזריה ⁴⁶	ור' אלעזר בן עזריה	ור' אלעזר בן עזריה	ור' אלעזר בן עזריה
ורבי עקיבא		ור' עקיבא	<... ..> יבא
		ור' טרפון	

ברוב העדים מופיעים ארבעה חכמים. ב-מ נעדר שמו של ר' עקיבא. ב-ג,ג₁ וב-א מופיעים חמישה חכמים (בגניזה נוסף "ר' אליעזר" וב-א "ר' טרפון").⁴⁷

1.3.2 טעויות משותפות לטופסי הגניזה

הביסוס העיקרי לקשרי העתקה בין כתבי יד הוא מטעויות משותפות, שהרי קשה להניח ששני סופרים יטעו באותה טעות.⁴⁸ להלן הטעויות המשותפות אך ורק לטופסי הגניזה:⁴⁹

ל ע"ב, שורה 3: רב הונא מורה למוכרי ההדסים שכאשר הם קונים הדסים מגוי שלא יגזו את ההדסים כדי שגם אם הקרקע גזולה יקנו בייאוש ובשינוי רשות. והגמרא מקשה: "סוף סוף כי גזו אוונכרי ליהוי יאוש בעלים בידיהו ושינוי הרשות בידן". ב-ג,ג₁ "סוף סוף כי גזו ליה אינהו דאוונכרי". נראה שתיבת "אינהו" הושגרה לכאן מהמשפט הקודם האמור בגוי: "הלכך לגזוה אינהו".

לא ע"א, שורה 14: הברייתא מציגה מחלוקת ר' אליעזר וחכמים בסוכה גזולה וסוכה שנעשתה ברשות הרבים. הגמרא מוסיפה שלדברי הכול סוכה שעציה נגזלו כשרה, ומדייקת דין זה מהברייתא (על פי ג₁): "ממאי מידקאתני דומיה דרשות הרבים מא רשות הרבים ארעא⁵⁰ דלא דידיה הכא⁵¹ נמי עצים דלא דידיה". גרסה זו מובאת רק בשני הטפסים, והיא טעות, והשגירו תיבת "עצים" מדין הגמרא תמורת "ארעא".⁵²

⁴⁶ ב-ל הסדר שונה "ור' אלע' בן עזריה ור' יהושע".

⁴⁷ בהמשך הברייתא מתוארת נתינת האתרוג מחכם לחכם. ב-מ חסר שמו של ר' עקיבא הן ברשימה הן בתיאור הנתינה מחכם לחכם. ב-א נוסף ר' טרפון ברשימה אך לא בתיאור הנתינה. בגניזה נוסף "ר' אליעזר" גם בתיאור הנתינה. ראה רוזנטל (לעיל, הערה 30), עמ' 155, פירוט הגרסאות והמקבילות התנאיות. רוזנטל מציע שהברייתא בגניזה היא הקדומה ומשקפת את התקופה קודם נידויו של ר' אליעזר.

⁴⁸ י' ברודי, לתולדות נוסח השאילתות, ירושלים תשנ"ב, עמ' 15-19 ובהפניות לספרות המחקר שם.

⁴⁹ דוגמה נוספת לטעות משותפת ממשנת סוכה ג, יג ראה רוזנטל (לעיל, הערה 30), עמ' 151.

⁵⁰ וכן הוא ב-מלס. ב-אנתבד "קרקע".

⁵¹ וכן הוא ב-מלסא. ב-ונד "סוכה". ב-תב "האי".

⁵² ב-ד ובגליון ו' "סוכה נמי לאו דידיה" וחסרה תיבת "ארעא".

לא ע"ב, שורה 15-16: הגמרא הוכיחה שלר' יהודה אין צריך הדר אפילו באתרוג ומקשה מהמשנה ג, ו (על פי ג₁): "הירק ככרתה ר' יהודה מכשיר ור' מאיר פוסל". גרסה זו היא טעות ומובאת רק בטופסי הגניזה, ובכל העדים ייחוס הדעות הפוך (ר' מאיר מכשיר ור' יהודה פוסל). וכן עולה מהסוגיה שמוכיחה ממשנה זו שלר' יהודה צריך הדר.⁵³

לב ע"א, שורה 20: הסוגיה מבררת מנין שכפות תמרים הוא לולב. והגמרא מקשה: "ואימא אופתא". וב-ג₁, ג₂: "אימא חדא אופתא". בטופסי הגניזה הושגרה תיבת "חדא" מהשאלה בסוף הסוגיה: "ואימא חדא". בשאר העדים ליתא.

לט ע"ב, שורה 2: המשנה אומרת שאין רשאי לקחת אתרוג בשביעית ולכן צריך לתת לו במתנה. הגמרא אומרת שאם אינו רוצה לתת לו במתנה, מביע דמי אתרוג בלולב, לפי שאין מוסרין דמי פרות שביעית לעם הארץ, כפי שפוסקת הברייתא שאין מוסרים דמי פרות שביעית לעם הארץ יותר ממזון שלוש סעודות. הברייתא אף מסייגת זאת (על פי ג₁): "בד"א בלוקח מן המופקר אבל הלוקח מן התגר אפילו בכחצי איסר אסור". בכל כתבי היד הגרסה היא "מן המשומר".⁵⁴ נראה שלפני אביהם של טופסי הגניזה היה כתוב "המשו" וטעה עקב דמיון גרפי.⁵⁵

מא ע"א, שורה 37: רבן יוחנן בן זכאי התקין שיהא יום הנף כולו אסור. הגמרא מבארת שהתקנה כדי שלא יטעו כשיבנה בית המקדש ויתירו כשהאיר המזרח. על זה מקשה הגמרא: "דאיבני אימת אילימא דאיבני בשיתסר הרי התיר האיר מזרח אלא דאיבני בחמיסר מחצות היום ולהלן תשתרי". ב-ג₁, ג₂ טעו וגרסו "ואילא דאיבני בליליא" תמורת "בחמיסר" (אשגרה מהתירוץ בהמשך הסוגיה: "לא צריכא דאיבני בליליא").

1.3.3 חילופי גרסה בטופסי הגניזה

יש רק שמונה חילופי גרסה בין שני הטפסים, ומחילופים אלה ניתן ללמוד שטופסי הגניזה לא הועתקו זה מזה אלא הועתקו שניהם מאב משותף.⁵⁶ אפרט שני חילופי שמות שדי בהם כדי להפריך העתקה ישירה של עד אחד מעד אחר:

ל ע"א, שורה 29: הסוגיה מביאה את ההוראה למוכרי ההדסים כיצד לקנות הדס מגוי. ב-ג₁ בעל ההוראה הוא רב הונא (המילים קשות לקריאה, אך ניתן לזהות את הסיומת "נא"), ואילו ב-ג₂ רב נחמן.⁵⁷

⁵³ בנוסח המשנה עצמה ג₁ גורס ככל העדים (ב-ג₁ המשנה נמצאת להלן לה, ב לפני סוגיית "אמר רב חסדא דבר זה"). את נוסח המשנה ראה פוקס (לעיל, הערה 19), עמ' 91. בכ"י פארמה 138, שנבחר לנסח הפנים במהדורתו של פוקס: "ר' (יהוד) מאיר מכשיר ר' יהוד' פוסל". ובעמ' 97 מעיר פוקס: "הנוסח בכ"י פ לפני הגהה בא כדילוג או כאשגרה מן ההמשך".

⁵⁴ ב-ו ("המושכר) [המשומר]".

⁵⁵ ראה רוזנטל (לעיל, הערה 30), עמ' 152.

⁵⁶ להלן ששת המקומות שאינם מפורטים בפנים: ל ע"ב שורה 7-ג₂: "אם תמצא לומר לולב...>[ב] צריך אגד" (וכן הוא ב-ולסד). ב-ג₁ ליתא "לולב" (וכן ב-מאנתב). לב ע"א שורה 23 – ב-ג₂ אשגרה מ-לב ע"ב "רבא אמ' האמת והשלום אהבו" (בכל העדים ליתא וראה תוספות ד"ה "דרכיה"). לט ע"א שורה 11 ב-ג₁ "ואמ' רב יהודה" (בכל העדים "דאמ' רב יהודה"). לט ע"א שורה 16 – ב-ג₁ "אמ' אביי מהכא" (בכל העדים "אביי אמ' מהכא"). לט ע"א שורה 23 – ב-ג₂ "וליתן ליה בהדור" תמורת "בהדיא". מא ע"א שורה 40 – ב-ג₁ טעה וגרס "מתרין" תמורת "מתעצלין".

לא ע"ב, שורה 28: המשנה פוסלת לולב שנקטם ראשו. הסוגיה מסייגת זאת שדווקא נקטם, אבל נסדק כשר. וב-ג: "רב ה...נה" וכן הוא ב-מאד "רב הונא". ב-ג: "אמ' רב אמ' ר' חנינה". ב-ולסנת: "רב הונא אמר רב חנינא". ב-ב: "א"ר חנינה". מסתבר שבאביהם של טופסי הגניזה מובאת הגרסה "רב הונא אמר רב חנינא", ומעתיקי הטפסים קיצרו אותה כל אחד בדרך אחרת.

2. טופסי הגניזה וענף הנוסח הרווח

כאמור, שני ענפי הנוסח העיקריים של המסכת הם הענף התימני וענף הנוסח הרווח. בין ענפים אלו חילופים רבים, שרובם אינם משנים את תוכן הסוגיה, ואין ספק שמוצאם מן המזרח וזמנם קדום.⁵⁸ טופסי הגניזה מאששים זאת ומצטרפים במקומות רבים לענף הנוסח הרווח, ואין צורך לפרט מקרים אלו. להלן אפרט מקומות שבהם חילופי הגרסאות משנים את תוכן הסוגיה וניתן היה לתלות גרסאות אלה בפעילות מערבית מאוחרת. טופסי הגניזה מצטרפים לגרסת הנוסח הרווח ומעידים על מזרחיותן וקדמותן של גרסאות אלה.

2.1 לא ע"א שורה 1

מוסאנד, ג1, ג2 (עפ"י ד)	ל	תב ⁵⁹ (עפ"י ת)
מעיקרא נמי לאסא הושענא קרו ליה	מעיקרא נמי אסא והושענא קרי ליה	מעקרה נמי אסא דהושענא קרו ליה

הגמרא מקשה על רב הונא⁶⁰ מדוע צריך שהגוי יגזוז את ההדס, הלוא גם אם הסוחרים יגזזו, יקנו אותו בשינוי השם (דמעיקרא אסא והשתא הושענא). בתירוץ הגמרא יש חילוף גרסה: בכתבי היד התימניים בהלכות פסוקות ורבנו חננאל "אסא דהושענא". ב-ל "אסא והושענא" (כפי הנראה טעה עקב דמיון גרפי, ולפניו היה "דהושענא"). לגרסה זו, ההדס קודם האיגוד נקרא "אסא" אך מיוחס להושענא. בנוסח הרווח ובק"ג הגרסה

⁵⁷ ב-מולתבד "רב הונא". ב-א "רב חמא". ב-ג ובר"א מן ההר "רבא". בר"ח "ר' חייא". הרי"ד גורס "רב כהנא". את גרסת א, ר"ח והרי"ד ניתן להסביר כטעות מחמת דמיון גרפי. גרסת ג ייתכן שהושגרה לכאן מסוף הסוגיה הקודמת. שם רבא מתרץ את שאלת רב נחמן בר יצחק. קשה להניח שגרסת ג2 נובעת משיבוש ונראה שמדובר במסורת שונה. על שינויים בשמות שנובעים ממסורות שונות. ראה ברודי (לעיל, הערה 5), עמ' 278. לאור הזהות בין שני הטפסים והמסורת האחידה שמציגים יש לבחון מנין חדרה מסורת זו לטופס הגניזה, ושמה מקורה בגיליון אביהם של טופסי הגניזה.

⁵⁸ מסקנה זו מתבקשת בעיקר אם נקבל את דברי רוזנטל שהחילופים התהוו בתקופת הלימוד בע"פ. ראה ברודי (לעיל, הערה 5), עמ' 298, הערה 3.

⁵⁹ וכן בר"ח ובר"ד. בהלכות פסוקות, מהדורת ס' ששון, ירושלים תשי"א, עמ' ל: "אמרי אסא לא איכא שינוי השם דמעיקרה נמי אסא דהושענא קארו" (על קטע זה בה"פ ראה ד' הלבני, מקורות ומסורות: ביאורים בתלמוד לסדר מועד מיומא עד חגיגה, ירושלים תשל"ה, עמ' רח; י' ברודי, צוהר לספרות הגאונים, הוצאת הקיבוץ המאוחד 1998, עמ' 131). בהלכות גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, עמ' 347: "דמעיקרא נמי אסא להושענא קרו ליה". גרסת בה"ג משובשת שהרי לא קוראים להושענא אסא.

⁶⁰ את תקציר הסוגיה ראה לעיל, סעיף 1.3.2 ל, ב שורה 3.

היא "לאסא הושענא קרי ליה". גרסת הנוסח הרווח מבטלת לחלוטין את השם "אסא" אף קודם שנאגד.

לסיכום, גרסת הענף התימני מצויה בעדים מזרחיים נוספים. טופסי הגניזה הם העדים המזרחיים היחידים שתומכים בגרסת ענף הנוסח הרווח ומלמדים על מוצאה המזרחי.

2.2 לג ע"א שורה 10-12

מולסאד, ג ₁ (עפ"י ד)	תב, ת ₂ (עפ"י ת)	ג
בעי רבי ירמיה נקטם ראשו ⁶¹ מערב יום טוב ועלתה בו תמרה ביום טוב מהו	בעי ר' ירמיה נקטם ראשו ביום טוב ועלתה בו תמרה ביום טוב מהוא	באעי ר' ירמיה נקטם ראשו ועלתה בו תמרה ביום טוב מהו

המשנה במסכת סוכה ג, ב פוסלת הדס שנקטם ראשו. על משנה זו אומרת הגמרא: "תני עולא בר חנינא נקטם ראשו ועלתה בו תמרה כשר". על הכשר הדס קטום על ידי עליית תמרה מעלה ר' ירמיה קושיה: "בעי רבי ירמיה: נקטם ראשו מערב יום טוב ועלתה בו תמרה ביום טוב מהו⁶² יש דיחוי אצל מצוות או לא". הגמרא מבארת ששאלת ר' ירמיה היא אם יש דיחוי אצל מצוות או לא.

יש שלוש גרסאות בשאלת ר' ירמיה שנוגעות לזמן קטימת ההדס:

- א. **מולסאד, ג₁**⁶³: מערב יום טוב.
- ב. **ג**: ליתא.⁶⁴
- ג. **תב, ת₂**: ביום טוב.

לחילוף הגרסה שלפנינו חשיבות תוכנית בסוגיה. לגרסת כל העדים התמרה עלתה ביום טוב, והעדים נחלקו על זמן הקטימה. לגרסת הנוסח הרווח, ההדס נקטם בערב יום טוב, ואילו לגרסת כתבי היד התימניים ההדס נקטם ביום טוב. ב-ג לא מצוין זמן הקטימה, ונראה שהמילים "ביום טוב" מוסבות הן על הקטימה והן על עליית התמרה. הבבלי מבאר שקושיית ר' ירמיה עוסקת בשאלה אם יש דיחוי אצל מצוות או אין דיחוי. יש שני סוגים של דחייה: דחוי מעיקרא ונראה ונדחה. הגרסאות שלפנינו נחלקו

⁶¹ ב-ג₁ ליתא "ראשו" ובין השיטין נוסף "ראשו".

⁶² בכתבי היד התימניים נוסף "מאי קא מיבעיא ליה" וכן בר"ה, אף כי אצל ר"ח אפשר שזאת לשון פירוש ולא נוסח.

⁶³ וכן בקטע מפירוש קדמון עמ' לג (פירוש זה נדפס בסוף פירוש ר"א מן ההר, מהדורת בלוי, ניו יורק תשל"ה [בשם "קטע מפירוש קדמון"]. וכן נדפס אצל י' כהן, "פירוש קדום למסכת סוכה", מוריה 17 [תש"ן]). ראבי"ה, ר"א, ר"ה, ר"א מן ההר, ריטב"א. בעל הלכות גדולות (לעיל, הערה 59), א, עמ' 349 גורס: "מערב יום טוב", אך כל הסוגיה לא נמצאת בכ"י מילאנו ובהלכות פסוקות.

⁶⁴ ר"ח לא מציין את זמן הקטימה, ומביאורו לבעיית ר' ירמיה עולה שנקטם ביו"ט. ראה להלן, הערה 65. גם העיטור, מהדורת מ' יונה, וילנא תרל"ד, עמ' 181 אינו גורס את זמן הקטימה ופוסק בבעיה זו "ולא איפשט ולחומרא", שהיא מסקנת הסוגיה להלן, בנראה ונדחה.

אם קושיית ר' ירמיה עוסקת בדחוי מעיקרא או בנראה ונדחה. לגרסת הנוסח הרווח, קושיית ר' ירמיה עוסקת במקרה שדחוי מעיקרא שהרי כבר בכניסת יום טוב ההדס היה פסול, ואילו לגרסת **נתב, ת**, הבעיה עוסקת במקרה שנראה ונדחה ונראה.⁶⁵ יש להעיר שסוגיית הבבלי על משנת ואין ממעטין ביו"ט (לג ע"ב) סוברת שנראה ונדחה חמור מדחוי מעיקרא.⁶⁶

לסיכום, מסורת הנוסח שלפיה השאלה היא בנראה ונדחה מצויה בכתבי היד התימניים וברבנו חננאל ובכ"י מינכן 140. מסורת הנוסח הרווח מצויה גם בטופס הגניזה ומלמדת על מוצאה המזרחי.

2.3 לד ע"ב, שורה 24-25

מ	תב, ת ² (עפ"י ת)	ולסאנד, ג ¹ (עפ"י ד)
מאי טעמ' לא אמ' להו כר' עקיבא אילימא משום דמיקל טפי	מאי טעמא מש' דמיקל ונדרוש להו כר' עקיבה דמיקל טפי	מאי טעמ' ⁶⁷ אילימא משום דמיקל ולדרוש להו כר' עקיבא דמיקל טפי

המשנה (ג, ד) אומרת (עפ"י כ"י קויפמן):

ר' ישמעאל אומר שלשה הדסים ושתי ערבות לולב אחד ואתרוג אחד אפילו שנים קטומים ואחד שאינו קטום ר' טרפון אומר אפילו שלשתן קטומים ר' עקיבה או' כשם שלולב אחד ואתרוג אחד כך הדס אחד וערבה אחת.

והגמרא אומרת:

- [א] אמר רב יהודה אמר שמואל הלכה כר' טרפון
 [ב] ואזדא שמואל לטעמיה דאמר להו שמואל להנהו דמזבני אסא אשוו
 וזבינו ואי לא דרישנא לכו כרבי טרפון
 [ג] מ"ט אילימא משום דמיקל ולידרוש להו כר' עקיבא דמיקל טפי
 [ד] תלתא קטומי שכיחי חד ולא קטום לא שכיח

יש חילוף גרסה בשלב ג' של הסוגיה: בהלכות פסוקות ובהלכות גדולות⁶⁸ וברא"ה ליתא "מ"ט אילימא משום דמיקל". לגרסה זו שלב ג' הוא שלב חדש בסוגיה, ובו

⁶⁵ גם ר"ח מפרש את בעיית הגמרא בנראה ונדחה: "דאם נראה ונדחה ונראה כיון שנדחה נדחה או דילמא כיון שחזר ונראה כשר דהא חזר לכשרותו".

⁶⁶ בעל המאור והרי"ד דנים במפורש בחילוף הגרסה ותומכים בגרסת ג. בעל המאור מוכיח זאת מראיית הגמרא מכיסוי הדם, ששם המקרה הוא בנראה ונדחה. הרי"ד מוכיח זאת מתיקן שהעלתה בעיית ר' ירמיה, ואילו במקרה שדחוי מעיקרא הגמרא בהמשך פשטה מהמשנה שאינו נדחה.

⁶⁷ ב-א "מאי טעמ' אילימ' משום דמיקל נעביד כדמיקל טפי ולדרוש להו כר' עקיבא".

הגמרא מקשה על דברי שמואל מדוע אין הוא מאיים על מוכרי ההדסים שידרוש כר' עקיבא שסובר שדי בהדס אחד, ומשיבה שהלכת ר' טרפון מקלה עוד. לגרסה זו נראה שהגמרא סוברת שהלכה כר' עקיבא, שהרי אם אין הלכה כמותו מדוע יורה להם כר' עקיבא?

ב-תב, ת² ובמאירי הגרסה היא "מאי טעמא משום דמיקל". משמעות גרסה זו נראית כמשמעות גרסת הלכות פסוקות והלכות גדולות, ולפיה הגמרא מקשה מדוע שמואל לא מאיים שידרוש כר' עקיבא.

בנוסף הרווח ובטופס הגניזה הגרסה היא "מאי טעמא אילימא משום דמיקל". תיבת "אילימא" מורה על דחיית אפשרות פירוש. לכאורה, האפשרות שנדחתה היא ששמואל איים עליהם שידרוש כר' טרפון משום שמקל, מכיוון שאם זאת הסיבה, הרי היה מאיים עליהם שידרוש כר' עקיבא. גרסה זו אינה מובנת, שהרי ודאי שהאיום לדרוש כר' טרפון הוא משום שהוא מקל בקטומים. לפי ביאור התוספות לגרסה זו, שלב ג' הוא המשך ישיר של חלק ב'.⁶⁹ הגמרא בשלב ב' מוכיחה ששמואל פוסק כר' טרפון, ושלב ג' הוא המשך ההוכחה ששמואל פוסק כר' טרפון. הגמרא מבארת שאין לדחות ששמואל אמר למוכרי ההדסים שידרוש להם כר' טרפון רק כדי להפחידם (= "משום דמיקל") והוא עצמו לא סובר כך, שהרי אם עשה כן רק כדי להפחידם היה דורש כר' עקיבא שמקל עוד. לגרסה זו נראה שאין הלכה כר' עקיבא.

ב-מ הגרסה "מאי טעמ' לא אמ' להו כר' עקיבא". משמעות גרסה זו כגרסת הלכות פסוקות, אך נוסף בסופה מהנוסח הרווח "אילימא משום דמיקל טפי", כדרכו של כ"י מינכן להביא גרסאות כלאיים מהענפים השונים.⁷⁰

הר"ן מביא את שיטת הרמב"ן שגורס כבעל הלכות גדולות בסוגייתנו:

ויש לרמב"ן שיטה אחרת שהוא אומר דכי פרכינן ולדרוש להו כר"ע דדוקא פרכינן הכא הכי [...] והרב ז"ל כתב דאיכא מקצת נוסחאות דלא גרסי מאי טעמא אילימא משום דמיקל אלא גרסינן ולדרוש להו כר"ע וזו הגירסא ודאי אם היתה עיקרית מורה כדבריו אבל בכל הנוסחאות הנמצאות אצלנו כתוב בהן מאי טעמא אילימא משום דמיקל וזו הגירסא איני יכול לישבה ע"פ פירושו.⁷¹

⁶⁸ בהלכות פסוקות (לעיל, הערה 59), עמ' לג (וכן בהלכות גדולות [לעיל, הערה 59], עמ' 352): "אמ' רב יהודה אמר שמואל הלכה כר' טרפון ואזדא שמואל לטעמיה דאמ' להו שמואל להנהו דמזבני אסא אשוו וזבינו אסייכו ואילא דרישנא לכו כר' טרפון ולדרוש להו כר' עקיבא (בה"ג נוסף "דמיקל טפי") תלתא וקטימי שכיחי חד ולא קטים לא שכיח".

⁶⁹ תוספות, ד"ה ולדרוש: "דכל זה מן הדיוק שבא להוכיח דשמואל לטעמיה דכרבי טרפון סבירא ליה דאי מפחיד להו במידי דלא סבר כדי שימכרו בזול היה לו להפחידם מר"ע דמיקל טפי".

⁷⁰ ר' שושטרי, "מיקומו הייחודי של כ"י מינכן 95 במסורות הנוסח של מסכת סוכה בבבלי", עלי ספר כג [בדפוס].

⁷¹ הריטב"א גורס כנוסח הרווח ומפרש כרמב"ן, אך כפי שכותב הר"ן, גרסה זו קשה להקלמה עם פירוש הרמב"ן, שהרי "אילימא" משמעו שבאים לדחות את האפשרות שאומר כך משום שמקל, ואילו לדעת הרמב"ן לא דוחים את האפשרות אלא מקשים מדוע לא דרש כר"ע.

הרמב"ן פוסק להלכה כר' עקיבא בעקבות שאלת הגמרא בסוגייתנו. מסורות הנוסח בסוגייתנו נחלקו אם הלכה כר' עקיבא, ומסורת הנוסח הרווח מצויה כבר בגניזה.⁷² **לסיכום**, מסורת הנוסח שלפיה השאלה היא על שמואל מצויה אצל הגאונים ובכתבי היד התימניים. מסורת הנוסח הרווח שלפיה משפט זה הוא המשך ההוכחה ששמואל פוסק כר' טרפון מצויה כבר בטופס הגניזה.

2.4 מא ע"ב שורה 34

א	תב (עפ"י ת)	מלסנד, ג, ג, ג, ג (עפ"י ד) ⁷³
נטלו ר' עקיבא ויצא בו והחזיר אותו לרבן גמליאל	נטלו ר' עקיבה ויצא בו והחזירהו לרבן גמליאל	נטלו רבי עקיב' ויצא בו ⁷⁴ והחזירו ⁷⁵ לרבן גמליאל

הברייתא בבבלי אומרת:

ומעשה ברבן גמליאל ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא שהיו באין בספינה ולא היה לולב אלא לרבן גמליאל בלבד שלקחו באלף זוז נטלו רבן גמליאל ויצא בו ונתנו לרבי יהושע במתנה נטלו רבי יהושע ויצא בו ונתנו לרבי אלעזר בן עזריה במתנה נטלו רבי אלעזר בן עזריה ויצא בו ונתנו לרבי עקיבא נטלו ר"ע ויצא בו והחזירו לר"ג.

ב-מלסנד, ג, ג, ג, ג ⁷⁶ הגרסה "והחזירו". לגרסה זו רק ר' עקיבא החזיר את האתרוג לרבן גמליאל. כך עולה גם מגרסת א: "והחזיר אותו".
ב-תב, ק"ג, ⁷⁷ שאילתות ⁷⁸, הלכות פסוקות, ⁷⁹ רי"צ אבן גיאת ⁸⁰ וברי"ף: "והחזירהו". לגרסה זו כל אחד מן החכמים החזיר את האתרוג לרבן גמליאל.

⁷² רי"צ אבן גיאת, מהדורת י' במברגר, פירטה תרכ"א, עמ' קד, כותב: "ואמר מר רב שר שלום מדאמר ואי לא דרישנא לכו כר' טרפון ונדרש להו כר' עקיבא וסוף סוף לא דרש להו לא כר' טרפון ולא כר' עקיבא ושביקין ש"מ כר' ישמעאל עבדינן". רב שר שלום גורס כבעל הלכות גדולות, אך להלכה לא פוסק זאת. ובאשכול, מהדורת אלבעק, ירושלים תשמ"מ, ב, עמ' 104: "והשתא נהגינן כר' ישמעאל דאמר ג' הדסים". נראה, שהמסורת ההלכתית הייתה ג' הדסים, ונהגו כך למרות סוגייתנו. עדות למסורת ההלכתית הקדומה ראה ד' שפרבר, "עיונים במטבעות בר כוכבא", סיני נה (תשכ"ד), עמ' לח, אך ראה ז' עמר, ארבעת המינים, נווה צוף תש"ע, עמ' 65.

⁷³ ב-1 משפט זה חסר, ובגיליון הושלם "והחזיר לו לרבן גמליאל".

⁷⁴ ב-מ דילג מחמת הדומות על "נטלו... ויצא בו".

⁷⁵ ב-ג, "והח...>." (יש קרע במקום זה). מכל מקום, מגרסתו בשאלת הגמרא "למה לי למימר החזירו" ניתן להסיק שגורס "והחזירו".

⁷⁶ וכן בקטע גניזה נוסף – קיימברידג' T-S F1(1).14.

⁷⁷ קיימברידג' T-S F2(1).202. בברייתא קטע זה לא קריא, אך בשאלת הגמרא גורס "<...> למימר החזירהו".

⁷⁸ קטע שאילתות שבתוך הלכות גדולות. ראה הלכות גדולות (לעיל, הערה 59), עמ' 342 (ראה י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 484: "כי הלכות אלו מתחילות בה"ג דמחייבין ויש בהן גם בעיא עם ברם ות"ש. אין ספק איפוא,

הריבב"ן⁸¹ כותב על גרסה זו:

ויש ספרים שכתוב בהן והחזירוהו, לפי גירסא זו משמע שכל אחד ואחד החזירו למי שנתנו לו עד שבא ליד רבן גמליאל מידו של ר' יהושע.⁸²

לסיכום, גרסת כתבי היד התימניים מצויה בגאונים, בגניזה וברי"צ אבן גיאת וברי"ף. גרסת הנוסח הרווח מצויה בטופסי הגניזה, והם מלמדים על מוצאה המזרחי.

3. טופסי הגניזה וענף הנוסח האשכנזי

כאמור במבוא, בתוך ענף הנוסח הרווח יש תת-ענף אשכנזי. גרסאות ייחודיות אלו מובאות בעיקר ב-ול ולעתים ב-מאד ואינן מובאות באופן שיטתי בעדים אלו, ולעתים מצאו את דרכן רק לאחד מהעדים או לצירופים שלהם. העיסוק בגרסאות ענף זה מעורר את שאלת התהוותן ומוצאן. במקומות רבים טופסי הגניזה מצטרפים לגרסאות אלה ומלמדים על מוצאן המזרחי הקדום.⁸³ אדגים ממצא זה בארבע קטגוריות של חילופי גרסה (חילופי שמות, לישנא ריחא ולישנא קייטא, שינויי מינוח ולשון ושינויי תוכן).

3.1. חילופי שמות⁸⁴

3.1.1. לב ע"א, שורה 19

מולסנ (עפ"י מ)	תב	אד (עפ"י א)	ג,ג (עפ"י ג)
א"ל אביי		אמ' ליה רבינא	אמ ליה רבינא
לרבא		לרב אשי	לרב אשי
וממאי דהאי	מימאי דהאי	ממאי דהאי	ממאי דהא
כפות ⁸⁵ לולב	כפות תמרים	כפות דלולבא	כפות תמרים
הוא ⁸⁶	לוליבא הוא	קאמ' רחמנא	לולב קא אמ' רחמ

שהכל מתחילתן של ה' לולב שבה"ג עד אחרי הבעיא לכל הפחות לקוח מן השאילתות"). בדפוס ורשא "והחזירו" וכן העתיק אפשטיין, עמ' 486 ולא העיר על חילוף זה.

⁷⁹ הלכות פסוקות (לעיל, הערה 59), עמ' לה.

⁸⁰ רי"צ אבן גיאת (לעיל, הערה 72), עמ' קט.

⁸¹ גנזי ראשונים, מהדורת מ' הרשער, ירושלים תשכ"ב, עמ' 266.

⁸² עיין תוספות, ד"ה ואם, שהקשה מדוע לא החזירו אותו כל אחד לר"ג. בעניין זה דנו עוד ראשונים, יש שכתבו (תוספות, רא"ש) שכך הייתה דעתו של ר"ג, ויש שכתבו (ריטב"א, ר"ן ועוד) שאין צריך שכך תהיה דעת הנותן. בתוספתא סוכה ב, יא הגרסה בכל כתבי היד "והחזירוהו".

⁸³ יש בין עדים אלו אף טעות משותפת. ב-לט ע"א, שורה 6, רבא אומר שלא להפסיק בין "יהא שמיה רבא" ל"מברך". הגמרא דוחה: "אלא התם והכא אסוקי מילתא הוא ולית לן בה". ב-ול, ג, ק"כ (ראה להלן, הערה 143) טעו וגרסו "אפסוקי" (לק"כ זה מספר גרסאות משותפות עם טופסי הגניזה ראה שושטרי, לעיל, הערה 19, עמ' 24, הערה 123).

⁸⁴ דוגמה נוספת שבה כל העדים שלפנינו גורסים "ר"ע" ורק ב-ג, ובכל כתבי היד של רש"י (אך לא ברש"י הנדפס!) גורסים "ר"ג" ראה סבתו ושושטרי (לעיל, הערה 25).

⁸⁵ ב-ולסנ נוסף "תמרים".

אימ' חרותא	אימ' חרותא	דילמא אימא ⁸⁷ חורתא	ודילמא חרותא
------------	------------	-----------------------------------	--------------

יש שלושה חילופים בשאלה זו, והבולט שבהם הוא שמות בעלי הסוגיה.⁸⁸ אפשר שחילופי השמות יסודם במסורות שונות שמצאו את דרכן לענפים השונים. ברם, גרסת אד, ג, נ, ג, היא הגרסה הקשה, שהרי בהמשך הסוגיה על השאלה "ואימא כופרא" משיב אביי שקדם לרבינא ורב אשי.⁸⁹ ייתכן שגרסת אד, ג, נ, ג, היא הגרסה המקורית, ומשום הקושי הכרונולוגי הגיהו בעדים האחרים ל"אביי" ו"רבא" או לגרסת ליתא.⁹⁰ מכל מקום, גרסת אד "רבינא לרב אשי" מצויה כבר בטופסי הגניזה.

3.1.2 לה ע"א שורה 18-22

מוסד (עפ"י ד)	אתב, ת, ג, (עפ"י ת)	ל, נ, ג, (עפ"י נ)
רבי אבהו ⁹¹ אמ' אל תקרי הדר אלא הדר דבר שדר באילנו משנה לשנה	בן עזאי אומ' הדר אל תקרא אלא הדר באילנו משנה לחברתה	בן עזאי אומ' אל תיקרי הדר אלא הידור שכן בלשון יוני קורין למים הידור...
ר' אבהו אומ' אל תיקרי הדר אלא הידור שכן בלשון יוני קורין למים הידור...	ר' אבהו אומ' אל תקרא הדר אלא הידיר שכן בלשון יוני קורין למים הידיר...	ר' אבהו אומ' אל תיקרי הדר אלא ה[ד]ר דבר הדר באילנו משנה לשנה

הגמרא מביאה ארבע דרשות ש"פרי עץ הדר" הוא אתרוג. שתי הדרשות האחרונות הן: "הדר באילנו משנה לשנה" ו"שכן בל"י קורין למים הידור". יש חילוף גרסה בשמות דורשי הדרשות:

⁸⁶ ב-ל "אמ' רחמ". ב-נ "קאמ' רחמנא".

⁸⁷ ב-ד "דהאי לישנא כפות תמרי' דלולבא הוא אימא".

⁸⁸ יש גם שני חילופי ניסוח: "הוא/קאמ' רחמנא"; "דילמא/אימא" (את הטבלה סידרתי על פי החילוף בשמות והחילוף "דילמא/אימא"). גרסת לאנ "קאמ' רחמנא" נמצאת כבר בטופסי הגניזה. מונח ההצעה "דילמא" שבטופסי הגניזה נמצא רק ב-א וכחלק מגרסת כלאיים. מונח זה ייחודי בסוגיה ובהמשך הסוגיה שממשיכים ושואלים על זהותן של כפות התמרים גם בגניזה מונח ההצעה הוא "אימא".

⁸⁹ היישוב לקושי זה הוא שתירוצו של אביי אינו מכאן אלא הועבר לכאן מהדיון לגבי הדס ב-לב ע"ב. וראה י"צ דיננער, חידושי הריצ"ד, ירושלים תשמ"א, עמ' רעח: "פירוש כמו שאמר אביי על הקושיא לקמן... כן יש לתרץ הכא". ב-מתב וברא"ה ליתא "א' אביי".

⁹⁰ ייתכן שגרסת ליתא היא המקורית ובשאר העדים הוסיפו שמות משום שבהמשך הסוגיה מופיע אביי, אך עדיין צריך ביאור מדוע ב-אד, ג, נ, ג, הוסיפו את רבינא ורב אשי שמאוחרים לאביי.

⁹¹ ב-ס "ר' אליעזר".

ב-**מולנד, ג**, דרשת "הדר באילנו" היא בשם "ר' אבהו".⁹² ב-**ס** "ר' אליעזר".⁹³ ב-**אתב, ת**,⁹⁴ הערוך,⁹⁵ ר"צ אבן גיאת,⁹⁶ העיטור,⁹⁷ וברא"ה "בן עזאי".⁹⁸ והיפוכן בדרשת "הדר הידור".

בספרא⁹⁹ ובמדרשי האגדה¹⁰⁰ בן עזאי דורש את הדרשה "הדר באילנו משנה לשנה". בספרא לא מובאת הדרשה "הדר הידור". במדרשי האגדה מובאת הדרשה "הדר הידור" בשם עקילס הגר.¹⁰¹

לגרסת **מוד** קשה שלא הביאו תחילה את דרשת בן עזאי, שהיא חלק מהברייתא, ולאחר מכן את דרשת ר' אבהו, ואכן ב-**לג, ג**, סדר הדרשות מוחלף, ודרשת "הדר הידור" מובאת תחילה מכיוון שייחסו אותה לבן עזאי.¹⁰²

⁹² ב-**ג**, "רבבהו". על דרשת רבי "רבי אומר אל תקרי הדר אלא הדיר מה דיר זה יש בו גדולים וקטנים תמימים ובעלי מומין ה"נ יש בו גדולים וקטנים תמימים ובעלי מומין" מקשה הגמרא: "אטו שאר פירות לית בהו גדולים וקטנים". בכל העדים השאלה מובאת בסתם, ואילו ב-**ג**, בשם רבבהו. אך הלשון ב-**ג**, היא "רבבהו אמ" שאינה מתאימה לפתיחה לשאלה. אולי מילים אלו נכתבו בגיליון אביו של **ג**, והורו שיש גורסים שדרשת "הדר הידור" היא בשם רבבהו. מעתיק **ג**, לא הבין הערת גיליון זו כהלכה והכניסה שלא במקומה.

⁹³ קשה להניח שלפנינו טעות בפתיחת ראשי התיבות (לפניו נמצא ר"א ופענח ר' אליעזר תמורת ר' אבהו) מכיוון שבדרשה הבאה (הדר – הידור) גורס ר' אבהו (ראה הלבני [לעיל], הערה 59), עמ' ריח הערה 2).

⁹⁴ על חילוף זה העיר רנ"נ קורונל בהקדמת הספר בית נתן, וינה 1854 כדוגמה לגרסאות המדויקות ב-**א**.

⁹⁵ הערוך ערך "הדר" (=ערוך השלם, מהדורת ח"י קאהוט, וינה, עמ' 188): "בפ' לולב הגזול בגמ' אתרוג הגזול ר' אבהו אומר אל תקרי הדר אלא הידור שכן בל"י קורין למים הידור איזהו אילן שגדל על כל מים הוי אומר זה אתרוג". הערוך מביא רק את דרשת "הדר הידור" אך ניתן להשלים שבגרסתו דרשת "הדר באילנו" נאמרה ע"י בן עזאי.

⁹⁶ ר"צ אבן גיאת (לעיל, הערה 72), עמ' צה.

⁹⁷ העיטור (לעיל, הערה 64), עמ' 174. בדרשה האחרונה גורס העיטור "ד"א", ואפשר שהוא שיבוש מ"ר"א" (ר' אבהו). הדק"ס, עמ' 108, אות ב, כותב: "והגל' העיקרית היא בעל העיטור [...] שהוא ר"ת דבר אחר והסופר טעה וכתב ר"א ופשט ליה סופר אחר ר' אבהו והוסיף בו מלת אמר אבל באמת הכל לשון הברייתא היא". הכרעה זו של הדק"ס קשה לאור עדויות הנוסח שלפנינו.

⁹⁸ וכן הוא בתוספות לא ע"ב, ד"ה דבר, ומהרש"ל תיקן שם.

⁹⁹ ספרא, אמור פט"ז ד.

¹⁰⁰ ויקרא רבה ל, ח (מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשל"ב, עמ' תשז). פסיקתא דרב כהנא כו, ח (מהדורת ד' מנדלבוים, ניו יורק תשמ"ז, עמ' 413). ילקוט שמעוני פר' אמור רמז תרנא (מהדורת י' שילוני, ירושלים תשמ"ד, עמ' 732-733). מדרש הגדול כג, מ (מהדורת ע' שטיינזלץ, ירושלים תשנ"ז, עמ' תרנח).

¹⁰¹ בירושלמי סוכה ג, ה (נג ע"ד): "אמר רבי תנחומא תירגם עקילס הגר". דרשת "הדר באילנו" מובאת בירושלמי בשם ר' לוי.

¹⁰² החילוף בשמות נמצא בנוסח הרווח ולא רק בתת-ענף האשכנזי, אך מכיוון ששינוי סדר הדרשות נמצא רק ב-**לג**, הבאתי דוגמה זו כאן כהיקרות נוספת שבה גרסה ייחודית שנמצאת רק בשני עדים נתמכת על ידי הגניזה.

3.2 לישנא רוויחא ולישנא קייטא

3.2.1 ל ע"א שורה 13

מלסתבד	וא (עפ"י א)	ג	ג
אמרו לו	אמרו לו	אמרו לו	אמרו לו
	עבדיו אדונינו ¹⁰³ המלך	עבדיו	אדונינו המלך

ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי מביא משל על הפסוק "שונא גזל בעולה": "משל למלך בשר ודם שהיה עובר על בית המכס אמר לעבדיו תנו מכס למוכסים אמרו לו והלא כל המכס כולו שלך הוא". ב-וא נוסף הנושא (=עבדיו") ופתיחת כבוד (=אדונינו המלך"). ב-ג, נוספה פתיחת כבוד (=אדונינו המלך").¹⁰⁴

3.2.2 ל ע"א שורה 28

סאנ (עפ"י א)	תב (עפ"י ת)	מולד, ג, ג, ג, ג (עפ"י מ) ¹⁰⁵
אבל גזול אימא סתם גזילה יאוש בעלים הוא וליקנייה ביאוש קמ"ל	אבל גזול אימ' סתם גזולה ייאוש בעלים קא מש' לן	אבל גזול אימ' סתם גזילה יאוש בעלים הוא וכדידיה דמי וליפוק ביה ¹⁰⁶ קמ"ל

הסוגיה הפותחת את הפרק עוסקת בדין לולב הגזול ביום טוב שני (=שאר הימים לאחר יום טוב ראשון), שבו אין דין "לכם". יש הסוברים שלולב הגזול פסול אף ביום טוב שני משום מצווה הבאה בעבירה. רב יצחק בר נחמני סובר שביום טוב שני כשם שלולב שאול כשר כך לולב גזול כשר. על שיטה זאת מקשים מהמשנה:

מתיב רב נחמן בר יצחק לולב הגזול והיבש פסול הא שאול כשר אימת אילימא ביו"ט ראשון הא כתיב לכם משלכם והאי לאו דידיה הוא אלא לאו ביו"ט שני וקתני גזול פסול.

רב אשי מתרץ קושי זה:

לעולם ביו"ט ראשון ולא מיבעיא קאמר לא מיבעיא שאול דלאו דידיה הוא אבל גזול אימא סתם גזילה יאוש בעלים הוא וכדידיה דמי קא משמע לן.

רב אשי מתרץ שהמשנה נקטה לולב הגזול כדי לחדש שאפילו לולב גזול פסול ולא אומרים שסתם גזלה ייאוש בעלים כפי שמפרש רש"י:

¹⁰³ וכן באגדות התלמוד ובעין יעקב. על קרבת א לעדים אלו ראה שושטרי (לעיל, הערה 19), עמ' 10, הערה 28. ב-ר: "אדוני".

¹⁰⁴ משל זה לא קריא ב-ג.

¹⁰⁵ וכן בקטע מפירוש קדמון (לעיל, הערה 63), עמ' כז.

¹⁰⁶ ב-ד ליתא "וליפוק ביה".

קמ"ל דעד דשמעינן דאייאש לא קני ליה דמימר אמר השתא הוא דתקיף מינאי למחר תפיסנא ליה בדינא.

רבנו חננאל גורס בתירוץ רב אשי: "אימא סתם גזילה דייאוש בעלים היא וקנייה בייאוש ודידיה הוא". לפי נוסח זה אפשר שהחידוש הוא שאף על פי שסתם גזילה ייאוש בעלים, ואם כן יש ייאוש, מכל מקום לא קנה כיוון שייאוש לבד אינו קונה. נוסח זה תואם את פירושו של רבנו חננאל בסוגיה, שממנו עולה שהסוגיה סוברת שייאוש אינו קונה.¹⁰⁷ נוסח זה צורם ומסורבל, שהרי אם החידוש הוא שייאוש אינו קונה, מה עניין הדין בסתם גזילה לכאן? מסורת הנוסח של רבנו חננאל מובאת בכתבי היד הספרדיים.¹⁰⁸ בכתבי היד התימניים הגרסה היא ליתא, ובכתבי היד האשכנזיים גורסים "וכדידיה דמי וליפוק ביה" וכן הגרסה בטופסי הגניזה. מסתבר שגרסת ליתא היא המקורית, ונוספו בה שתי ורסיות (הוורסיה של כתבי היד הספרדיים אף משנה את משמעות התירוץ).

3.2.3 ל ע"ב שורה 1

מסאד (עפ"י ד)	תב	ולג, ג, ג, ג, ג (עפ"י ו)
הלכך לגזווה אינהו		הילכך ליגזוו ¹⁰⁹ אינהו וליתבו לכו

רב הונא מורה לסוחרי ההדסים שכאשר הם קונים הדס מגוי שלא יגזוו הם. הגמרא מבארת את הוראתו של רב הונא בחשש שהקרקע גזולה, וקרקע אינה נגזלת, ולכן יגזוו הגויים, וכך יהיה ייאוש בעלים בידיהם ושינוי רשות ביד הסוחרים (בלשון הגמרא: "הלכך לגזווה אינהו כי היכי דליהו יאוש בעלים"). משפט הבהרה זה ליתא בכתבי היד התימניים). ב-ולג, ג, ג, ג, ג נוסף הפועל "וליתבו לכו". אפשר שאיחדו את הסגנון עם הנאמר בהוראתו של רב הונא "אלא לגזווה אינהו ויהבו לכו".

3.2.4 לא ע"ב שורה 13

מולסנ (עפ"י מ)	תב	אד, ג, ג, ג
ואתרוג לר' יהוד' מי ¹¹⁰ בעי הדר	ואכת' לר' יהודה מיבעי הדר	

¹⁰⁷ את גרסאות הסוגיה ופירושיהן ראה ר' שושטרי, "מאגדה להלכה: לגלגוליה של סוגיית מצווה הבאה בעבירה (סוכה כט ע"ב-ל ע"א)", *HUCA* 81 (2010) [בדפוס].

¹⁰⁸ ר"ח נוקט גם את המילים "ודידיה הוא" (לא ברור אם זהו נוסח התלמוד או פירוש) שבכתבי היד האשכנזיים, אך המשמעות השונה של התירוץ היא מהמילים "וקנייה ביאוש" שנמצאות בר"ח ובכתבי היד הספרדיים.

¹⁰⁹ ב-ג נוסף "לה". ב-ג, "ליגזוו להו ... >..< הבו לכו". ב-ג, "ליגזוו לה אינהו וניתבו לכו" (ב-ג, ג, ג, ג, ג ליתא "הלכך").

¹¹⁰ ב-ס "לא".

רבה סובר שגם לר' יהודה צריך הדר באתרוג. הגמרא מקשה על כך מברייתא. ב- **מולסנתב** יש פתיחה שמציגה את מושא השאלה. ב-**אד** ובגניזה ליתא. פתיחה זו אינה נצרכת, שהרי גם בשלב הקודם של הסוגיה ניסו להוכיח שלר' יהודה צריך הדר באתרוג. ב-**תב** הדגישו שאין כאן שלב חדש אלא המשך של השלב הקודם, וגרסו "ואכת".

3.2.5. לז ע"ב שורה 12

מסאנד, כריכה ¹¹¹ (עפ"י ד)	תב, ת ₂	ול, ג ₁ (עפ"י ו)
אתרוג דלאכילה קאי ¹¹² כי אקצייה מאכילה ¹¹³ אקצייה		אתרוג דלאכילה קאי ¹¹⁴ אקצייה מאכילה אקצייה ¹¹⁵ מריחא לא אקצייה

רבה פוסק שהדס של מצווה אסור להריח בו, ואילו אתרוג של מצווה מותר להריח בו. הגמרא מבארת שאתרוג של מצווה מותר להריח בו משום שהקצה אותו מאכילה (בכתבי היד התימניים ליתא לביאור זה). ב-**ול, ג₁** הוסיפו והבהירו את עיקר ההסבר "מריחא לא אקצייה".¹¹⁶

3.2.6. לז ע"ב שורה 18

וסאנד, ק"כ ¹¹⁷ (על פי ד)	תב, ת ₂	מל, ג ₁ (על פי מ) ¹¹⁸
הני תלתא מצות והאי חדא מצוה	הכא תלתה הכא חד	האי תלתא מיני ¹¹⁹ והאי חדא מינא

רבה אומר שיש ליטול לולב בימין ואתרוג בשמאל. הגמרא מנמקת את נטילת הלולב בימין משום שיש בו שלושה. יש חילוף גרסה בביאור דברי רבה. מסתבר שגרסת ליתא שבכתבי היד התימניים היא המקורית, ונוסף עליה ביאור בשתי ורסיות (מצוות/מיני). גרסת "מצוות" קשה, שהרי כל ארבעת המינים מצווה אחת הם.

¹¹¹ Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára אדינבורג הונגריה ארכיון העיר T2. רשימת הקטעים שנמצאו בארכיון העיר אדינבורג וחילופי הגרסה העיקריים שבהם ראה אצל א' רות, "כתבי יד לתלמוד בבלי בהונגריה", קרית ספר לא (תשט"ז), עמ' 482-472.

¹¹² ב-א "עביד".

¹¹³ בקטע כריכה טעה וגרס "מאתרוג".

¹¹⁴ ב-ל "עבידא".

¹¹⁵ ב-ג₁ "קצייה" (גם בהמשך המשפט).

¹¹⁶ וכן הוא בשאילתות דרב אחאי (ראה לעיל, הערה 78), עמ' 488 (ה"ג, עמ' 344), קטע מפירוש קדמון (לעיל, הערה 63), עמ' לח. רי"צ אבן גיאת (לעיל, הערה 72), עמ' קח, יראים וברי"ד. אך בהלכות פסוקות (לעיל, הערה 59), עמ' לה ליתא.

¹¹⁷ לעיל, הערה 111.

¹¹⁸ וכן ברא"ה.

¹¹⁹ ב-ג₁ "הכא חד מינא והכא תלתה מיני".

הריטב"א כותב על גרסה זו: "פירוש כולה חדא מצוה אלא לומר שיש בו שלשה חלקים ממנה". וכן הוא במאירי.

3.2.7 לז ע"ב שורה 35-36

מאד, כריכה ¹²⁰ (עפ"י ד)	סנתב, ת ₂	ול, ג ₁ (עפ"י ל)
מוליך ומביא למי שהארבע ¹²¹ רוחות ¹²² שלו	מוליך ומביא למי שהרוחות שלו	מוליך ומביא למי ¹²³ שכל ¹²⁴ הרוחות שלו

הסוגיה עוסקת בנענוע הלולב, ור' יוחנן אומר: "מוליך ומביא למי שהרוחות". מסתבר שגרסת ליתא היא המקורית, ועליה נוספה לשון הבהרה בשתי ורסיות (שהארבע/שכל).

3.3 שינויים במינוח ולשון

3.3.1 לא ע"ב, שורה 13

ותב	סנ	מלאד, ג ₁ , ג ₂
והתניא אתרוג יבש פסול ור' יהודה מכשיר	והתנן אתרוג יבש פסול ור' יהודה מכשיר	תא שמ' אתרוג היבש פסול ור' יהודה מכשיר

רבא סובר שגם לר' יהודה צריך הדר באתרוג. הגמרא מקשה על כך מברייתא. ישנו חילוף גרסה במונח ההצעה (תא שמע/והתניא/והתנן). גרסת מלאד "תא שמע" נמצאת בטופסי הגניזה.

3.3.2 לג ע"ב שורה 25

מסנתבד, ת ₂ (עפ"י ד)	ולא, ג ₁ (עפ"י א)
א' רב אשי כגון ¹²⁵ שלקטן לאכילה	אמ' רב אשי הכא במאי עסקינן כגון שלקטן לאכיל'

המשנה אומרת שהדס שענביו מרובים מענפיו פסול, ואם מיעטן כשר, ואין ממעטין ביום טוב. בברייתא אמרו משום ר' אליעזר בר' שמעון שממעטין ביום טוב. הגמרא מקשה על ראב"ש: "והא קא מתקן מנא ביו"ט", ומתרץ רב אשי: "כגון שלקטן לאכילה". ב-ולא, ג₁ נמצא בתירוצו של רב אשי מונח ההצעה "הכא במאי עסקינן".

¹²⁰ לעיל, הערה 111.

¹²¹ ב-מא ובקטע הכריכה "שארבע".

¹²² ב-א נוסף "העולם".

¹²³ ב-ו טעה עקב דמיון גרפי וגרס "לפי".

¹²⁴ ב-ג₁ "ש(..)כל".

¹²⁵ ב-ג ליתא "אמר רב אשי כגון".

3.3.3 לז ע"ב שורה 22

מוסאנד ¹²⁶ (עפ"י ד)	ל, ג ₁ (עפ"י ל)
דאמר להו ¹²⁷ שמואל להנהו דמזבני אסא	דאמ' להו שמו' להנהו גזוזי גזו ¹²⁸ אסא

הגמרא מביאה את הוראתו של שמואל למוכרי ההדסים שלא להעלות את מחירם. העדים נחלקו בתיאור פעולתם של אותם סוחרים (דמזבני/גיזי). גרסת ל נמצאת בגניזה.

3.3.4 לז ע"א שורה 25

מוסאנד, ק"כ ¹²⁹ (עפ"י ד)	תב, ת ₂ (עפ"י ב)	ל, ג ₁ (עפ"י ל)
אמר להו רבה להנהו מגדלי הושענא דבי ריש גלותא כי גדליתו הושענא דבי ריש גלותא ¹³⁰ שיירי ביה בית יד	אמ' להו רבא להני גדלי הושעני דבי ריש גלותא כי גדליתו הושעני ¹³¹ שבקו בהו בית יד	אמ' להו רבא להנהו דמגדלי הושענא דבי ריש גלותא כי מגדליתו הושענא עבדי ליה ¹³² בית יד

רבא מורה למגדלי הושענא של בית ראש הגולה ליצור בית יד כדי שלא תהיה חציצה. ישנו חילוף גרסה בפועל שמורה על יצירת בית היד (שיירי/שבקו/עבדי ליה¹³³). גרסת ל נמצאת בגניזה.

3.3.5 לז ע"ב, שורה 7

מונתבד, ת, ק"כ ¹³⁴ (עפ"י ד)	א	ל, ס ₁ (עפ"י ס)
ואמ' רבה לא ליגוז איניש לולב' בהושענא ¹³⁵ דמשתירי הוצא והוי חציצה	ואמ' רבה לא ליגוז איניש לולבא בהושענא דנתרי הוצי והוי חציצה	ואמ' רבא לא ליגוז איניש לולביה בהושענא דילמא פייש הוצי ¹³⁶ והו חציצה

¹²⁶ בכתבי היד התימניים דילגו על קטע זה.

¹²⁷ ב-מסנ ליתא "להו".

¹²⁸ ב-ג₁ "גיזי".

¹²⁹ לעיל, הערה 111.

¹³⁰ ב-מונ ליתא "כי גדליתו... גלותא". ב-ס ליתא "הושענא... גלותא". ב-א ליתא "דבי ריש גלותא".

¹³¹ ב-ת דילג מחמת הדומות על "דבי ריש... הושעני".

¹³² ב-ג₁ "כי גדליתון הושעני דבי ריש גלותא עיבודי לה".

¹³³ ייתכן שהשתמשו בפועל "עבדי" משום היקרויות אחרות שבהן משמש הפועל "עשה" לבית יד (שבת סה ע"א; עירובין קב ע"א).

¹³⁴ לעיל, הערה 111.

¹³⁵ ב-מתב נוסף "דילמא".

¹³⁶ ב-ג₁ "גיזי דהוצא". ב-ל "הוצי דגוזא".

רבה מורה שלא לגזוז את הלולב לאחר שאגדו אותו עם שאר המינים, שמא יישארו עלים שאינם מחוברים ויחצצו. ישנו חילוף גרסה במילה שמורה על החשש להישארות העלים (דמשתירי/פייש).¹³⁷ גרסת לס נמצאת בגניזה.

3.3.6 לח ע"א שורה 5

מואנתבד, ת ² ק"כ ¹³⁸ (עפ"י ד)	ס	ל, ג, ג ¹ (עפ"י ל)
ולאו מלתא היא משום דאתי ¹³⁹ לאיגרויי ביה ¹⁴⁰	ולא היא משום דאתי לאינצויי ביה	ולית הילכ' כוותיה דילמ' אתי לאיגרויי בשטן ¹⁴¹

הגמרא מספרת שרב אחא בר יעקב היה מוליך ומביא את הלולב ואומר "דין גירא בעיניה דסטנא". הגמרא דוחה מעשה זה. ישנו חילוף גרסה במונח ההצעה המורה על דחייה (ולאו מילתא היא/ולית הילכ' כוותיה/ולא היא). מונח ההצעה "ולית הילכתא כוותיה" אין מקומו כאן, שהרי לא בהלכה עסקינן.¹⁴² ייתכן שגרסת "ולית הילכתא" הושגרה לכאן, ומכל מקום, גרסה זאת נמצאת כבר בגניזה.

3.3.7 מא ע"א שורה 38

מולאנד, ק"כ ¹⁴³ (עפ"י ד) ¹⁴⁴	ל, ג, ג ¹ (עפ"י ל)
דהא ¹⁴⁵ תנן הרחוקי מותרין מחצות היום ולהלן לפי שאין בית דין מתעצלין	דא' מר הרחוקין מותרין מחצות היום ולהלן לפי שידועין ¹⁴⁶ שאין בית דין מתעצלין

רבן יוחנן בן זכאי תיקן שיהא יום הינף כולו אסור. הגמרא מציעה שהתקנה באה למנוע תקלה כשייבנה בית המקדש ומקשה ממשנה שפוסקת שגם בזמן הבית החדש יהיה

¹³⁷ גרסת א "דנתרי" הושגרה מהמימרה הקודמת של רבה ואינה מתאימה כאן.

¹³⁸ לעיל, הערה 111.

¹³⁹ בקטע כריכה "דאזיל".

¹⁴⁰ ב-ו "בשטן".

¹⁴¹ ב-ג¹ "ביה".

¹⁴² המונח "ולאו מילתא היא" משמש לדחייה של עניין לא הלכתי. ראה ב"מ סב ע"א; כריתות ו ע"א.

¹⁴³ קטע כריכה ציטה די קסטילו (Fr. Città di Castello, Archivio Storico Comunale) (ebr. 1,3,5).

¹⁴⁴ ב-ס משפט זה לא קריא. ב-ת "דהאין בית דין". ב-ב "דהא אין בית דין". נראה שהגרסה בסוף המשפט שעמדה לפניהם הייתה "דהא אין" (תמורת "לפי שאין") ודילגו מחמת הדומות (המילה הדומה "דהא"), ואם כן הגרסה בתחילת המשפט שעמדה לפניהם היא "דהא תנן".

¹⁴⁵ ב-א נוסף "אנן".

¹⁴⁶ ב-ג, ג¹ ליתא.

מותר בחצי היום. ישנו חילוף גרסה במונח ההצעה (דתנן/דא' מר). גרסת ל "דא' מר" נמצאת כבר בגניזה.¹⁴⁷

3.4 שינויי תוכן

3.4.1. לא ע"ב, שורה 6-9

מולד, ג, ג, ג (עפ"י ד)	אתב (עפ"י ב)	סנ (עפ"י ס)
מהו דתימא הואיל ואמר רבי יהודה לולב צריך אגד ואי מייתי מינא אחרינא ¹⁵¹ האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי קא משמע לן	מהו דתימא לולב אין צריך אוגד וכל חד וחד לחודיה קאיי ¹⁵⁰ קמל"ן	מהו דתימא הואיל דאמ' ר' מאיר ¹⁴⁸ לולב אין צריך אוגד אי מייתית מינא אחרינא ¹⁴⁹ האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי קמ"ל

הברייתא אוסרת להוסיף על ארבעת המינים והגמרא מבארת את החידוש שבדין זה. בביאור החידוש יש חילוף גרסה:

ב-מולד, ג, ג, ג החידוש הוא לר' יהודה שסובר שלולב צריך אגד, ולדעתו היה ניתן לחשוב שאפשר להוסיף על ארבעת המינים כיוון שהמין הנוסף בא לחוד ואינו חלק מארבעת המינים.¹⁵²

ב-סנ החידוש הוא לסוברים שלולב אין צריך אגד,¹⁵³ ולשיטתם היינו חושבים שאפשר להוסיף על ארבעת המינים, והמין הנוסף בא לחוד.¹⁵⁴ אתב גורסים "מהו דתימא לולב אין צריך אוגד" וליתא "הואיל". יש להסתפק בביאור גרסה זו, אם כוונתה שהחידוש הוא שהברייתא היא כר' יהודה ולולב צריך אגד

¹⁴⁷ רזנטל (לעיל, הערה 30), עמ' 154, הערה 42.

¹⁴⁸ ב-ג "ואמרי רבנן" ובגליון: "נ"א וקימ' לן לולב אין צריך אגד אי מייתי מינא אחרינא האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי".

¹⁴⁹ ב-ג ליתא "ואי... אחרינא".

¹⁵⁰ ב-א "ואי מייתית מינא אחרינא האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי".

¹⁵¹ ב-ג, ג, ג ליתא "ואי מייתי מינא אחרינא".

¹⁵² וכן ברי"ד ובמאירי.

¹⁵³ ב-ג בעלי הדעה הנ"ל הם רבנן, ואילו ב-ס ר' מאיר. בתוספתא סוכה ב, י זאת דעת תנא קמא. בסוגיות הבבלי על ברייתא זו המחלוקת אם לולב צריך אגד היא בין ר' יהודה לרבנן (בבלי סוכה יא ע"א; בבלי סוכה לג ע"א). במשנה ג, ה, מובאת מחלוקת ר' יהודה ור' מאיר: "אין אוגדין את הלולב אלא במינו דברי רבי יהודה רבי מאיר אומר אפילו בחוט במשיחה" ובבבלי (סוכה לו ע"ב) ביארו את דברי ר' יהודה משום שסובר לולב צריך אגד ואם כן אפשר שר"מ סובר שלולב אין צריך אגד.

¹⁵⁴ וכן בר"ח: "אמר מר ארבעת מינין שבלולב כשם שאין פוחתין מהן כך אין מוסיפין עליהן פשיטא מהו דתימא הואיל ואמרו לולב בין אגוד ובין שאינו אגוד כשר הלכך לא צריך אגד האי יתירא דמוסיף על אלו הארבעה לחודיה קאי ולא מיפסיל ביה קמ"ל דפסיל". וכן בעיטור, השלמה, רא"ה ובר"א מן ההר.

ולכן אסור להוסיף,¹⁵⁵ או שגם לרבנן אסור להוסיף ולא סוברים "האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי".

התוספות, ד"ה הואיל, גורסים "הואיל ואמר ר' יהודה" ומקשים מדוע הגמרא מבארת שהחידוש הוא לר' יהודה, הלוא דווקא לרבנן שסוברים שאין צריך אגד מסתבר ש"האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי" ומותר להוסיף. תוספות מתרצים שמדובר בנותן אותו חוץ לאגודה,¹⁵⁶ ובמקרה זה מסתבר שלר' יהודה "האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי".

הראשונים מקשים על הסוגיה מדוע לדעת רבנן אין מוסיפין, הלוא מתחילת הסוגיה עולה שרק לר' יהודה אם עושה אגד ממין אחר הוי מוסיף.¹⁵⁷ בנוסף לכך, מהבבלי, סנהדרין פח ע"ב, עולה שלרבנן אם מוסיף מין אינו עובר על "כל המוסיף גורע", שהרי "האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי".¹⁵⁸

אם נבאר את גרסת **אתב**, שלפיה החידוש הוא שהברייתא כר' יהודה, הרי קשיים אלה מיושבים, ולרבנן מותר להוסיף.

ואפשר שאף לגרסה "הואיל ואמר ר' יהודה" נקטו שהברייתא בסוגייתנו היא לדעת ר' יהודה,¹⁵⁹ ואילו לרבנן אפשר להוסיף, כפי שעולה מסוגיית סנהדרין.¹⁶⁰ לפי זה אין

¹⁵⁵ אם זאת כוונת הגרסה, היה ראוי לומר "כמאן אזלא [...] כר' יהודה".

¹⁵⁶ רש"י ד"ה אי כותב: "ולא אגיד ליה בהדיה". אפשר לפרש שרש"י גורס "רבנן", אך אם כן אין צורך לציין שלא אגד. לכן נראה שרש"י גורס "ר' יהודה" ומפרש שנתן זאת מחוץ לאגד, ולכן החידוש שהאי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי הוא לר' יהודה.

¹⁵⁷ בבבלי סוכה לא ע"א, מבארים את דעת ר' יהודה במשנה "אין אוגדין את הלולב אלא במינו" משום שסובר לולב צריך אגד, "ואי מייתי מינא אחרינא הוה להו חמשה מינין". תוספות ד"ה הואיל מתרצים: "וי"ל דלא דמי דכשיאגדו שלא במינו אין לו ליחשב כמוסיף משום דאין זה כדרך גדילתן ומינים שבלולב בעינן כעין גדילתן כדלקמן אבל לרבי יהודה דבעי אגד יש לו ליחשב כמוסיף באגודתו דכל אגודה שלא כדרך גדילתו".

¹⁵⁸ תוספות בסוגייתנו מתרצים: "והא דקאמר בסנהדרין למ"ד אין צריך אגד האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי היינו לענין דאין זה כל המוסיף גורע דלעולם ידי מצוה יצא אלא עובר על בל תוסיף". תוספות (סנהדרין פח ע"ב, ד"ה אי) מתרצים: "וי"ל דהתם מדרבנן אסור". ר"ח כותב בסוגייתנו שקמ"ל שפסול ואם כן אינו סובר כתוספות בסוגייתנו, שהרי לשיטתם יש איסור בהוספה אך אינו פוסל את הלולב. וראה ברמב"ם הל' לולב ז, ז, שפוסל, ובהשגת הראב"ד חולק. אך ר' אברהם בן הרמב"ם מעיד בתשובה (ברכת אברהם, מהדורת א' זילברמן, ליק תרכ"ה, סי' לא, עמ' ס) שהרמב"ם חזר בו (יש לציין שר' אברהם טוען שצ"ל ברמב"ם "אינו פסול", אך הצעה זו קשה, שהרי הרמב"ם מדבר שם גם בגרע ולא רק במוסיף, ואכמ"ל). הערוך לנר כותב שלגרסת ר"ח לא קשה מסוגיית סנהדרין על סוגייתנו כיוון שאפשר שבסוגייתנו מדובר שאגדו ולכן פסול אף לרבנן ובסוגיה בסנהדרין בשלא אגדו, וראה בכפות תמרים. תירוץ הערוך לנר מובא כבר במאירי לסנהדרין. וראה במאירי שם ביאורים נוספים בביאור הסתירה. המאירי מעלה את האפשרות שהסוגיות חולקות: "ואף לדעת שונאי שלום שאמרו על כל פנים שסוגיא זו חולקת עמהם יש לומר שנראה להם לדחות סוגיה זו מפני אותה שבמסכת סוכה שהיא עקר מקומה".

¹⁵⁹ לביאור זה קשה הלשון "הואיל", שממנה משמע שדעת ר' יהודה שלולב צריך אגד היא סיבה מקלה בעניין הוספת מינים. אפשר שגרסה זו היא תיקון לגרסה "הואיל ואמרי רבנן" ונועדה להעמיד את הברייתא כר' יהודה ולא כרבנן, וכך נותרה תיבת "הואיל" אף שאין מקומה כאן.

¹⁶⁰ וראה בראבי"ה, מהדורת א' אפטוביצר, ירושלים תשכ"ד, סי' תרצט, עמ' 407-408: "ולרב רבי אפרים מ[ריגנ]שבורג אינו נראה, משום דחשיב ערבה אחרת כמו ערבה [שבלולב], דהא סבירא לן לולב אין צריך אגד, ואם הוסיף על הארבעה מינים שבלולב ואגדו עמהם אינו עובר

צורך באוקימתא של התוספות בסוגייתנו (שנתן חוץ לאגד) ובהבחנה של תוספות בין סוגיית סנהדרין לסוגיית סוכה (בין פסול משום כל המוסיף גורע ובין איסור בל תוסיף שאינו פוסל), ואכן, לדעת רבנן אינו עובר ב"בל תוסיף", וסוגיית סוכה היא אליבא דר' יהודה.

רמז שהיו שביארו את ההלכה לדעת ר' יהודה ניתן למצוא בדברי התוספות. לאחר שהם מבארים שגם לדעת רבנן אסור להוסיף עוד מין, הם מסיימים:

והשתא ניחא דת"ק דר' יהודה דקתני ד' מינים שבלולב אין מוסיף עליהן ומסתמא היינו רבנן בר פלוגתייהו¹⁶¹ דלא בעו אגד ואפ"ה איכא בל תוסיף והיינו כגון דנקיט ליה דרך גדילתן.

התוספות מיישבים את סוגייתנו גם לפי חכמים, ולאור זאת הם מסכמים שדעת תנא קמא בברייתא היא גם לפי חכמים, כפי שנראה מהברייתא. משמע מדבריהם שהיה מי שפירש שהברייתא שאוסרת להוסיף היא לשיטת ר' יהודה.

נמצא אפוא שמסורות הנוסח חלוקות אם החידוש הוא לר' יהודה או לרבנן, ואפשר שאף מעמידים את הברייתא כר' יהודה. לפי המסורת שמעמידה את הברייתא כר' יהודה, הסוגיות בסוכה ובסנהדרין מיושבות, אך לשון הסוגיה בסוכה מסורבלת ואינה נוחה, שהרי היו צריכים לומר "כמאן אזלא... כר' יהודה". לפי המסורת שמעמידה את הברייתא גם לרבנן, הסוגיות בסוכה ובסנהדרין מוחלפות, אך לשון הסוגיה בסוכה נוחה.

מכל מקום, גרסת "ר' יהודה" נמצאת כבר בגניזה ואינה גרסה אירופית מאוחרת.

3.4.2. לד ע"א, שורה 30-31

סנתב,ת ¹⁶² (עפ"י ת)	מ	אד (עפ"י ד)	ול, ג ₁ (עפ"י ל)
ערבה צפצפה צפצפה ערבה	צפצפה חילפא ערבה ערבא	חלפתא ערבא ערבא חלפתא	ערבה חילפא חילפא ערבה ¹⁶³

על בל תוסיף, דהאי לחודיה קאי, והאי לחודיה קאי. ומאחר דהכי הוא האגד כמאן דליתיה הוא דמי והוה ליה כמו ערבה שבלולב. [ואינו נכון], דהא אסיקנא לעיל בהלכה ראשונה שבלולב הגזול בגמרא דהני ארבעה מינים שבלולב אין מוסיפין עליהם מדרבנן. רבנו אפרים סובר שלחכמים אפשר להוסיף מכיוון שהאי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי, ואם כן נראה שמעמיד את סוגייתנו לדעת ר' יהודה (קשה לומר שסובר כך משום שהסוגיות חולקות, שאם כן היה עליו לפסוק כסוגיה בסוכה או לתת דעתו עליה).

¹⁶¹ הברייתא בבבלי סוכה לא ע"א אומרת: "ארבעת מינין שבלולב כשם שאין פוחתין מהן כך אין מוסיפין עליהן לא מצא אתרוג לא יביא לא פריש ולא רימון ולא דבר אחר כמושין כשרין יבשין פסולין ר' יהודה אומר אף יבשין". תוספות טוענים שקשה להעמיד את הרישא של הברייתא כדעת ר' יהודה שמוזכר כחולק על הסיפא.

¹⁶² ראה גאוניקה, ניו יורק תרס"ט, עמ' 321 (=תשובות רב נטרונאי, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 573. התשובה אינה מובאת באוצר הגאונים): "כי דקא אמרינן צפצפה ארבה ארבה צפצפה". על הצורה "ארבה" ראה ברודי הערה 3.

¹⁶³ ב-1 סומנו שלוש התיבות האחרונות למחיקה, ובגיליון נוסף תמורתם "צפצפה צפצפה ערבה".

רב חסדא מונה שלושה דברים ששמם השתנה לאחר חורבן בית המקדש, ואחד מהם ערבה. על ערבה יש חילוף גרסה.

בבבלי, שבת לו ע"א, הגרסה היא "ערבה צפצפה". נראה שבסוגיית סוכה הגייה ל"ערבה חילפא" בעקבות הסוגיה הקודמת שעסקה בחילפא.¹⁶⁴ מכל מקום, הגרסה "ערבה חילפי" נמצאת כבר בגניזה, ואין היא גרסה אשכנזית מאוחרת.

3.4.3, לו ע"א, שורה 26

נד	ס	א	תב,ת ₂	ול, ג, ק"כ ¹⁶⁵
כל לנאותו	כל לנאותה	כל לנאותו	לנאותו הוא	מין במינו
אינו חוצץ	שפיר דמי	מותר	ולנאותו	אינו חוצץ
ואינו חוצץ	ואינו חוצץ	ואינו חוצץ	לית לן בה	

הסוגיה מציעה ארבע מחלוקות בין רבה לרבא¹⁶⁶ בנטילת הלולב:

[א] אמר להו רבה להנהו מגדלי הושענא דבי ריש גלותא שיירי ביה ביה בית יד כי היכי דלא תיהוי חציצה רבא אמר כל לנאותו אינו חוצץ
 [ב] ואמר רבה לא לינקוט איניש הושענא בסודרא דבעינא לקיחה תמה וליכא ורבא אמר לקיחה על ידי דבר אחר שמה לקיחה אמר רבא מנא אמינא לה דלקיחה על ידי דבר אחר שמה לקיחה [...]
 [ג] ואמר רבה לא לדוץ איניש לולבא בהושענא דדלמא נתרי טרפי והוי חציצה ורבא אמר מין במינו אינו חוצץ
 [ד] ואמר רבה לא ליגוז איניש לולבא בהושענא דמשתירי הוצא והוי חציצה ורבא אמר מין במינו אינו חוצץ
 במחלוקת הראשונה רבה מורה למגדלי הושענא שישאירו בית יד כדי שלא יאחו באגד ותהיה חציצה.¹⁶⁷ רבא חולק וסובר שאין בזה חציצה. בטעמו של רבא יש חילוף גרסה:¹⁶⁸

¹⁶⁴ ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו יורק וירושלים תשס"ב, ד, עמ' 859, מעיר שבשבת לו ע"א הגרסה היא "ערבה צפצפה" וכן צ"ל בסוכה. ובסידור רס"ג עמ' רלו: "ותיאור הערבה [...] והראשון נקרא בארץ ישראל ומצרים צפצפה והשני ערבה. וראיתי אנשי הארץ הזאת מחליפים את שני השמות הללו". בר"ח הגרסה "חילפא אסא אסא חילפא" וצ"ע. ב-מ הגרסה משובשת ראה דק"ס עמ' 105 אות א, ונראה שהרכיב את שתי הגרסאות וכך נוצר הנוסח המנומר. במסכת סוכה ישנן גרסאות כלאיים רבות ב-מ ראה לעיל, הערה 70. לעיל, הערה 111.

¹⁶⁵ בשמות החולקים יש חילופי גרסה רבים בכתבי היד (רבא/רבה). בכתב הקדום לא הבחינו בין "רבא" ל"רבה", ולשניהם הכתיב היה "רבא" ראה ש"י פרידמן, "כתיב השמות רבה ורבא בתלמוד הבבלי", סיני קי (תשנ"ב), עמ' קמ-קסד. רש"י כותב: "ואמר רבה גרס בכולהו". הוא גורס בסוגייתנו שבעל ההוראה הוא "רבה" כדי שתהיה הבחנה בינו ובין המגיב שהוא רבא. הגהה זו נצרכת במיוחד בסוגייתנו מכיוון שהמגיב הוא רבא (ראה או"ז, זיטאמיר תרכ"ב, ב, עמ' 135: "פירש רבי יהודה בר נתן בכלהו גרסינן רבא אמר ורבא אתי לתרוצי ליה לרבה"). אך בכל כתיב היד של רש"י (מינכן 216, ביהמ"ל 832 ואסקוריאלי) הגרסה ברש"י "ואמר רבא", ואם כן צריך עיון בכוונת הגהת רש"י.

לגרסת **אסנד** וכתבי היד התימניים, טעמו של רבא הוא שכל לנאותו אינו חוצץ.
 לגרסת **ול, ג, וק"כ**, טעמו של רבא הוא שמין במינו אינו חוצץ.¹⁶⁹
 במחלוקת השלישית והרביעית בסוגייתנו רבא חולק על רבה ואינו חושש לחציצת
 עלים שינשרו מהלולב או מההדס והערבה, וטעמו שמין במינו אינו חוצץ. לגרסת
אסנד וכתבי היד התימניים, יש לשאול מדוע רבא לא מנמק את דעתו גם במחלוקת
 הראשונה שמין במינו אינו חוצץ. הרי"ד כותב: "ומוכיח שהיו אוגדין אותו במין אחר
 ומשום הכי הוה בעי רבה בית יד דאי במינו לא הוי חציצה". הרי"ד סובר שאילו אגדו
 אותו רק במינו,¹⁷⁰ הרי גם רבה היה מודה שאינו חוצץ משום שהוא מין במינו. דברי
 הרי"ד אינם מתיישבים עם המשך הסוגיה, ששם רבה סובר שאפילו מין במינו חוצץ.
 ואפשר שאגד עדיף, ובו אפילו רבה היה מודה שמין במינו אינו חוצץ. על פי הרי"ד
 מובן מדוע רבא לא מנמק את דעתו שמין במינו אינו חוצץ, שהלוא בזה אף רבה מודה.
 תוספות, ד"ה כי, חולקים על הרי"ד וסוברים שלדעת רבה יש להשאיר בית יד כיוון
 שגם מין במינו חוצץ. לדעת תוספות יש להקשות מדוע רבא לא מנמק את דעתו שמין
 במינו אינו חוצץ.¹⁷¹
 הבבלי, יומא נח ע"א, שואל:

בעא מיניה רמי בר חמא מרב חסדא הניח מזרק בתוך מזרק וקבל בו את הדם
 מהו מין במינו חוצץ או אינו חוצץ.

תוספות ישנים, ד"ה מין (יומא נט ע"א), מעירים על שאלה זאת:

ואע"ג דרבא אית ליה פ' לולב הגזול מין במינו אינו חוצץ איכא לישנא אחרת
 דתלי טעמא דרבא משום כל לנאותו אינו חוצץ ורבה נמי פליג ארבא ולהכי
 מיבעיא ליה הכא.

¹⁶⁷ רש"י מפרש: "שלא יקחנו במקום אגדו דקסבר אין האגד מן המצוה כרבנן דאמרי אין צריך
 אגד".

¹⁶⁸ ב-מ דילג מחמת הדומות על דברי רבא וגורס "ורבא לא לינקוט איניש".
¹⁶⁹ יש חילוף בולט נוסף בסוגיה. ב-ול סדר המחלוקות שונה: ב-ו המחלוקת השלישית והרביעית
 באות לאחר המחלוקת הראשונה, וכך שלוש המחלוקות שרבא סובר בהן שמין במינו אינו
 חוצץ מקובצות יחד (לגרסת ו גם במחלוקת הראשונה טעמו של רבא הוא שמין במינו אינו
 חוצץ). ב-ל המחלוקת השלישית והרביעית באות לפני דברי רבא "מנא אמינא לך". סדר זה
 תמוה ומחלק את סוגיית לקיחה על ידי דבר אחר לשניים, וניכר שמחלוקת אלו הועברו
 והוצמדו למחלוקת הראשונה, ואין זה מקומן המקורי.

¹⁷⁰ המשנה אומרת: "אין אוגדין את הלולב אלא במינו. דברי רבי יהודה. רבי מאיר אומר אפילו
 בחוט במשיחה". הבבלי (לו ע"ב) תולה את מחלוקתם בשאלה אם לולב צריך אגד, ולהלכה
 שלולב אין צריך אגד מותר לאגוד בשאינו מינו.

¹⁷¹ אכן, המהרש"א מעיר שמהמחלוקת הראשונה אין להוכיח שרבא סובר שמין במינו חוצץ,
 שהרי אפשר שאגד באינו מינו כדעת רבנן, אלא שתוספות סמכו דבריהם על רבה להלן גבי לא
 לידוך, שמשמע ממנו שמין במינו חוצץ. הערוך לנר מבאר מדוע רבא לא משיב שמין במינו
 אינו חוצץ: "הא דלא קאמר רבא כדלקמן דמין במינו אינו חוצץ י"ל דרצה ליתן טעם דאינו
 חוצץ אפי' אגדו שלא במינו".

תוספות ישנים מתקשים מדוע הגמרא לא פושטת את הבעיה מהמחלוקת בסוגייתנו. מתירוצם הראשון של תוספות ישנים נראה שסוברים שגם במחלוקת הראשונה היו אוגדים אותו במינו, ורבא מכשיר מטעם אחר – גם הוא סובר שמין במינו חוצץ. ואף שבמחלוקת האחרות רבא סובר שמין במינו אינו חוצץ, הרי ישנן לישנאות חלוקות בדבר דעתו של רבא.

מתוספות בסוגייתנו ומתוספות ישנים ביומא נראה שגם המחלוקת הראשונה עוסקת במין במינו. כך עולה גם ממסורת הנוסח של **ול, ג, וק"כ** שגורסים בדברי רבא גם במחלוקת הראשונה "מין במינו אינו חוצץ".¹⁷² מכל מקום, תוספות ישנים גורסים כמסורת הנוסח הרווח ולכן נאלצו לבאר את דברי רבא במחלוקת הראשונה ביאור אחר. תוספות לא מזכירים את דעת רבא במחלוקת הראשונה, ואפשר שגורסים כ- **ול, ג, וק"כ**.

4. מסורות הנוסח של סוגיות פסולי אתרוג (לה ע"א שורה 24- לה ע"ב שורה 32)

המשנה מונה אתרוגים פסולים, ובסוגיות הגמרא נדונו טעמי הפסול. חילופי הגרסה בסוגיות אלה הם מעבר לחילופים הרגילים ומציעים לכאורה כמה מסורות:

הוספות בכה"י	מולסאנתבד ¹⁷³	ג
	<p>ושל ערלה פסולה מאי טעמא פליגי בה רבי חייא בר אבין ורבי אסי חד אומ' לפי שאין בה היתר אכילה וחד אמ' לפי שאין בה דין ממון קא סלקא דעתיה מאן דבעי היתר אכילה לא בעי דין ממון ומאן דבעי דין ממון לא בעי היתר אכילה תנן של תרומה טמאה פסולה בשלמא למאן דאמר לפי שאין בה היתר אכילה שפיר אלא למאן דאמר לי שאין בה דין ממון אמאי הרי מסיקה תחת תבשילו אלא בהיתר אכילה כולי עלמא לא פליגי דבעינן כי פליגי בדין ממון מר סבר היתר אכילה בענן דין ממון לא בענן ומר סבר דין ממון נמי בענן מאי</p>	<p>שלעורלה פס' מאי טע' לפי שאין בה היתור אכילה</p>

¹⁷² ר"ח, מהדורת א' סולוביצ'יק וד' מצגר, ירושלים תשנ"ד, עמ' עב כותב: "רבא אמר כל לנאותו אינו חוצץ מין במינו הוא". מלשונו של ר"ח לא נראה שגורס "מין במינו" או שמביא גרסה אלטרנטיבית, כיוון שאם כן היה אומר "מין במינו אינו חוצץ". ונראה שכוונתו של ר"ח לבאר שכל לנאותו אינו חוצץ כיוון שנחשב כמינו. וראה בהערת המהדיר (הערה 74) שמעלה אפשרות זו אך מוסיף: "ויותר נראה שיש כאן חסרון דברים וצ"ל ועוד מין במינו הוא".

¹⁷³ מכיוון שהדיון הוא על שתי המסורות, אין חשיבות לחילופי הגרסה שבטקסט הבסיסי ולא הערתי על כך.

<p style="text-align: center;">כ"י ל</p> <p>ושל תרומה טמאה פסול מאי טע' פרי עץ הדר אמ' רחמ' והאי לאו הדר הוא של תרומה טהורה לא יטול מאי טע' ולקחתם לכם אמ' רחמ' שלכם והאי לאו דידיה הוא ואם נטל כשר מאי טעמ' ולקחתם א' רחמ' מכל מקום</p>	<p>בינייהו איכא בינייהו מעש' עני שבירושלם אליבא דרבי מאיר למאן דאמר לפי שאין בה היתר אכילה הרי יש בה היתר אכילה למאן דאמ' לפי שאין בה דין ממון מעשר ממון גבוה הוא תסתיים דרבי אסי דאמר לפי שאין בה דין ממון דאמ' ר' אסי אתרוג של מעשר שיני לדברי ר' מאיר אין אדם יוצא ידי חובתו ביום טוב לדברי חכמים אדם יוצא בה ידי חובתו ביום טוב תסתיים</p> <p>גופה אמ' ר' אסי אתרוג של מעשר שיני לדברי רבי מאיר אין אדם יוצא ידי חובתו ביום טוב לדברי חכמים אדם יוצא בו ידי חובתו ביום טוב מצה של מעשר שיני לדברי רבי מאיר אין אדם יוצא ידי חובתו בפסח לדברי חכמי' אדם יוצא ידי חובתו בפסח עיסה של מעשר שיני לדברי רבי מאיר פטורה מן החלה לדברי חכמים חייבת בחלה מתקיף לה רב פפא בשלמא עיסה כתיב ראשית עריסותיכם אתרוג נמי כתיב לכם משלכם אלא מצה מי כתיב מצתכם אמ' רבא בר ישמעאל ואיתמא רב ימר בר שלמיא אתיא</p>	
---	---	--

<p style="text-align: right;">כ"י מ</p> <p>תרומה טמאה פסול' מאי טעמ' דהא אין בה היתר אכילה ובהתר אכילה כולי עלמא לא פליגי דבעינן</p> <p style="text-align: right;">כ"י אג. גליון מ</p> <p>ושל תרומה טמאה פסול' וכו' מאי טעמ' פרי עץ הדר אמ' רחמנא והאי לאו הדר הוא</p> <p style="text-align: right;">כ"י ו</p> <p>ושל תרומה טמ' כו' מאי טע' (פרי עץ הדר א' רחמנא) [לכם אמ' רחמנא] והאי לאו (הדר) [בר אכילה] הוא ושל תרומה טהורה כו' [של תרמ' טהור' לא מ"ט... לכם? אמ' רחמנ'.. לכם והאי לאו דידיה הוא... ?לכשר? מ"ט מכל [מקום]</p>	<p>לחם לחם כתיב הכא לחם עוני וכתיב התם והיה באכלכם מלחם מה להלן משלכם ולא משל מעשר אף כאן משלכם ולא משל מעשר לימא מסייע ליה עיסה של מעשר שיני פטורה מן החלה דברי רבי מאיר וחכמים אומ' חייבת בחלה לימא מסייע ליה היא היא אלא מדבהא פליגי בהא נמי פליגי לה דלמ' שאני עיסה דאמ' קרא ראשית עריסותיכם עריסותיכם תרי זימני</p>	<p>שלתרומה [טמאה פסול] מאי טע' פרי עץ הדר (אחר) והאי לאו הדר הוא</p> <p>שלתרומה טהורה לא [יטול] מאי טע' ולקחתם לכם משלכם אמ' רחמ' והאי לאו הדר הוא ואם נטל כשר מאי טע' ולקח' לכם אמ' רחמ' מכל מקום</p>
	<p>ושל תרומה טהור' לא יטול פליגו</p>	

<p>בה ר' אמי ור' אסי חד אמ' מפני שמכשיר וחד אמ' מפני שמפסידה מאי בינייהו כגון שקרא עליה שם חוץ מקליפתה היצונה למאן דאמ' מפני שמכשירה איכא למאן דאמ' מפני שמפסידה ליכא ואם נטל כשרה למאן דאמר מפני שאין בה היתר אכילה הרי יש בה היתר אכילה למאן דאמ' לפי שאין בה דין ממון הרי יש בה דין ממון ושל דמאי מאי טעמ' דבית הלל כיון דאיבעי מפקר להו לנכסיה והוי עני וחזי ליה השתא נמי לכם קרינא</p> <p>דתנן מאכילין את העניים דמאי ואת אכסניא דמאי ובית שמאי עני לא אכיל דמאי דתנן אין מאכילין העניים דמאי ואת האכסנאים דמאי ואמ' רב הונא תנא בית שמאי אומ' אין מאכילין את העניים דמאי ואת האכסנאים דמאי ובית הלל אומ' מאכילין את העניים דמאי ואת האכסנאים דמאי</p> <p>של מעשר שיני שבירושלם למאן דאמ' מפני שמכשירה הרי מכשירה למאן דאמ' מפני שמפסידה הרי מפסידה ואם נטל כשירה למאן דאמ' מפני שאין בה היתר אכילה דברי הכל למאן דאמ' לפי שאין בה דין ממון הא מני רבנן היא</p>	<p>של דמ[א]י בית שמאי פוסלין ובית הלל מכשירין דמאי הא לא קא חזי ליה אלא מגו דבעי למפקר להו נכסי והוי עני אכל דמאי חזי ליה השתא נמי חזי ליה דיתנן מאכילין את העניים דמאי ואת אכסניא דמאי</p> <p>אמ' רב הונה בית שמאי אומרין אין מאכילין לא [את] העניים דמאי ולא את אכסניא (ובית) ובית הלל אומ' מאכילין את העניים דמאי ואת אכסניה דמאי שלמעשר שיני בירושלים לא יטול</p> <p>תנן התם אתרוג שלמעשר שיני לדברי ר' מאיר אין אדם יוצא ידי חובתו ביום טוב ולדברי חכמים אדם יוצא ידי חובתו ביום טו' מצה</p>
--	---

		<p>שלמעשר שני לדברי ר' מאיר אדם יוצא ידי חובתו בפסח ולדברי חכמ' אין אדם יוצ' ידי חובתו בפסח עיסה שלמעשר שיני לדברי ר' מאיר פטורה מן החלה ולדברי חכמ' חייבת בחלה מתקיף לה רב פפא בשלמא אתרוג ולקח' לכ' משלכם אמ' רחמ' ולא דידיה הוא אלא מצה מכת' מצותיכם אמ' רבה בר שמואל ואיתמא רב רמא בר שילמיה אתיא לחם לחם כת' הכא לחם [עוני] וכת' התם והיה באכלכם מלחם האר' מה להלן משלכם ולא ממעשר שיני אף כאן משלכם ולא ממעשר שיני נימא מסייעא ליה עיסה שלמעשר שיני לדברי ר' מאיר פטורא/ה מן החלה ולדברי חכמ' חייבת בחל' נימא מסייעא ליה האי ניהי אלא אימא מגו דפליג בעיסה ניפלוג נמי באתרוג שני התם דכ' עריסותיכם עריסותיכם אמ' רחמ' תרתי זימנין</p>
--	--	--

אלה חילופי הגרסה בסוגיות פסולי אתרוג:
אתרוג של אשרה: לא הצגתי את חילופי הגרסה בסוגיה זו מכיוון שמדובר בהוספות
מאוחרות, וגרסת ג' נמצאת כבר בר"ח ואינה תורמת לנושא הנדון.¹⁷⁴
אתרוג של ערלה: בנוסח כתבי היד נחלקו האמוראים אם אתרוג של ערלה פסול
משום שאין בו דין אכילה או משום שאין בו דין ממון. הגמרא מביאה ראיה מאתרוג

¹⁷⁴ שושטרי (לעיל, הערה 19), עמ' 66-67.

של תרומה טמאה שיש בו דין ממון ואין בו היתר אכילה, ולכן מסיקה שלכולי עלמא צריך שיהיה בו היתר אכילה ואומרת שהנפקא מינה בין התירוצים היא באתרוג של מעשר שני ולדעת ר' מאיר. במקרה זה יש בו היתר אכילה, ולדעת ר' מאיר אין בו דין ממון.

ב-ג₁ לא מובאים מחלוקת האמוראים והדיון באתרוג של תרומה טמאה. במסורת נוסח זו הסוגיה מציגה נימוק אחד לפסול אתרוג של ערלה ללא קשר לאמוראים: "מאי טע' לפי שאין בה היתור אכילה".

אתרוג של תרומה טמאה: ב-ג₁, ב-ולא¹⁷⁵ ובגיליון מ: "ושל תרומה טמאה פסול מאי טעמ' פרי עץ הדר אמ' רחמנא והאי לאו הדר הוא" (ב-ל סוגיה זו מופיעה לפני "גופא א"ר אסי". ב-ו סומן למחיקה). ב-מ ובר"ח: "דהא אין בה היתר אכילה ובהיתר אכילה כולי עלמא לא פליגי דבעינן" (כמשמעות גרסה זו נמצא גם בגיליון ו: "לכם אמ' רחמנא והאי לאו בר אכילה"). ב-סתבד, ת₂ ליתא.

אתרוג של תרומה טהורה: בנוסח כתבי היד נחלקו האמוראים בנימוק שלא ייטול אתרוג של תרומה טהורה, אם משום שמכשירה או משום שמפסידה. ב-ל יש תוספת: "מאי טע' ולקחתם לכם אמ' רחמ' שלכם והאי לאו דידיה הוא ואם נטל כשר מאי טעמ' ולקחתם א' רחמ' מכל מקום" (תוספת זו מופיעה לפני "גופא א"ר אסי"). וכעין גרסה זו נמצאת בגיליון ו. ב-ג₁ "מאי טע' ולקחתם לכם משלכם אמ' רחמ' והאי לאו הדר"¹⁷⁵ הוא ואם נטל כשר מאי טע' ולקח' לכם אמ' רחמ' מכל מקום" וב-ג₁ ליתא למחלוקת האמוראים.¹⁷⁶

אתרוג של דמאי: אין חילופי מסורות בסוגיה זו.

אתרוג של מעשר שני: בנוסח כתבי היד מובאים הטעמים שלא ייטול משום שמכשירה או משום שמפסידה ופירוט השיטות בנטל בדיעבד. ב-ג₁ לא מבואר מדוע לא ייטול, אלא מביאים את הדיון בשיטת ר"מ וחכמים: "תנן התם"¹⁷⁷ אתרוג של מעשר שני לדברי ר' מאיר אין אדם יוצא ידי חובתו ביום טוב ולדברי חכמים אדם יוצא ידי חובתו ביום טו" (עד סוף הדיון לגבי עיסה מצה ואתרוג).

אסכם את העולה מתוך השוואת נוסח כתבי היד לנוסח הגניזה:

הגמרא מקשה בסוגיית אתרוג של ערלה מדוע אתרוג של תרומה טמאה פסול למאן דאמר שצריך דין ממון, הלוא אפשר להסיקו תחת תבשילו. לכן מסיקה הגמרא שלכולי עלמא צריך שיהיה באתרוג דין אכילה. בגניזה ובכמה מכתבי היד הטעם שאתרוג של

¹⁷⁵ הסופר טעה ואשגרה "והאי לאו הדר" מההסבר על תרומה טמאה, וצ"ל "והאי לאו דידיה".
¹⁷⁶ נראה שכוונת מסורת זו שמכיוון שאין בו דין אכילה אלא לכהן אינו נקרא "לכם" לשאר אדם. יש לציין שטעם הפסול של "אין בו דין אכילה" נתון במחלוקת ראשונים בסוגיית אתרוג של ערלה. רש"י ותוספות סוברים שהפסול הוא משום "לכם" (רש"י מפרש: "ורחמנא אמר לכם הראוי לכם בכל דרכי הנאתו" וכן תוספות ד"ה לפי). הריטב"א מפרש: "כלומר שאין לו בה הנאה לעולם אלא שעומדת לשריפה וכתותי מיכתת שיעוריה [...] ולפי שכל ההנאות מביאות לידי מאכל קרי ליה היתר אכילה". הרמב"ם בפירוש המשנה מבאר: "ולפיכך הוא פסול, שהרי אמר ה' פרי ואלה אינם ראויים לאכילה בשום פנים" ועיין הל' לולב ה', ט, שמטעם זה פוסל הרמב"ם כל שבעה. הרמב"ם פוסל מטעם זה גם בטבל, וא"כ אין כוונתו משום כתותי מכתת. ועיין ביאור הגר"א, סי' תרמט סקכ"ז-כ"ח (ועיין בר"א מן ההר מה שכתב בדעת הרמב"ם). לגרסת ג₁ נראה שמשום שאין בו דין אכילה אינו "לכם" כפי שביארו רש"י ותוספות את הפסול באין בו דין אכילה.

¹⁷⁷ בנוסח כתבי היד דיון זה מובא בשם ר' אסי, ואילו ב-ג₁ "תנן התם".

תרומה טמאה פסול הוא הדר. לפי טעם זה אין קשה למאן דאמר שצריך דין ממון, ומכאן שבמסורת הנוסח של כתבי היד לא הכירו טעם זה. אבל בגניזה לא מובאת מחלוקת האמוראים על אתרוג של ערלה.

בסוגיית אתרוג של תרומה טהורה מובאת בנוסח כתבי היד מחלוקת אמוראים מדוע לא ייטול, ואילו בגניזה מובא טעם אחר בסתם.

לכאורה, ניתן להסיק מכאן שהחומר האמוראי לא היה לפני עורכי הסוגיה שבגניזה, ואם כן לפנינו דוגמה לחילוף שמקורו במהדורה שונה.¹⁷⁸ אך נראה שאפשר לפקפק במסקנה זו. ראשית, גם לפי נוסח הגניזה הטעם "שאיין בו דין אכילה" מובא בסוגיית ערלה, ואף מבארים כך את דין תרומה טהורה (לא ייטול משום "לכם"),¹⁷⁹ ומקשים מדין זה על דמאי ("הא לא חזי ליה"), ואם כן מדוע באתרוג של תרומה נזקקה הסוגיה לטעם שאינו הדר ולא השתמשה בטעם שאין בו דין אכילה. בגניזה אף לא מובא טעם שלא ייטול אתרוג של מעשר שני ואם נטל כשרה.

נראה אפוא שיש לבחון שוב את הטעמים המובאים בגניזה. אני סבור שטעמים אלו נראים מאוחרים ולא מקוריים בסוגיה. לכאורה, פסול הדר שייך בפגם חיצוני הפוגע באסתטיקה של האתרוג, ולא מצאנו הרחבה של פסול זה גם לפגמים שאינם חיצוניים, כגון טומאה.¹⁸⁰

הטעם המובא בגניזה שלא ייטול תרומה טהורה אינו מובן: הלוא אם באתרוג של תרומה טהורה אין דין "לכם", הרי כלל אינו יוצא ידי חובה, ואם יש בו דין "לכם", מדוע לא ייטול לכתחילה?¹⁸¹

אפשר אפוא שבתקופה מאוחרת הוסיפו שאין ליטול אתרוג של תרומה טהורה בזמן הזה, שאין בו דין "לכם" בימינו. טעם זה נעשה עיקר בגניזה ונכנס לגוף התלמוד על ידי מעתיקים וסופרים שאף מחקו את מחלוקת האמוראים שבסוגיה. כדי להפריד בין אתרוג של תרומה טמאה לאתרוג של תרומה טהורה נימקו את הפסול באתרוג של

¹⁷⁸ כך מסיק יכין אפשטיין, "סוגיות פסולי אתרוג בראי הדפוסים, כתבי היד והגניזה", משלב כו (תשנ"ד), עמ' 17-22. וראה נ' עמינת, עריכת מסכתות סוכה ומועד קטן, תל אביב תשמ"ט, עמ' 117-118: "ונראה לי שהנימוק הדר אמר רחמנא הוא מהסידור הקדום דבי רבא ועורך מאוחר שמשום מה נעלם ממנו הנימוק הדר [...] או שלא נתקבל על דעתו לפיכך בא לפירוש לפי שאין בה היתר אכילה".

¹⁷⁹ עמינת (לעיל, הערה 178), עמ' 148: "כי בכיל" שרדה גירסא מן הסידור הקדום כי היתר אכילה ודין ממון הם מן המו"מ של עורך המו"מ בסוגיא".

¹⁸⁰ רבנו מנוח (הל' לולב ח, ב) כותב: "ושל תרומה טמאה מפרש בגמרא מאי טעמא פרי עץ הדר אמר רחמנא והאי לאו הדר הוא ואי נמי לפי שאין בה היתר אכילה ולא לכם קרינא ביה". בדק"ס, עמ' 110, אות פ, מקשה לגרסה זו: מפני מה נטמא אינו הדר, ועוד אם כן איך טמאים יצאו באתרוג. וראה באוצר מפרשי התלמוד, ירושלים תשמ"ט, סוכה ב, עמ' רמג הערה 10: "וזה אינה קושיא דאפשר באתרוג שלא הוכשר ומלבד זאת לא נאמר דטומאה אינה הדר אלא בתרומה ולא בחולין".

¹⁸¹ רש"י מפרש שאם נטל כשרה, משום שיש בה היתר אכילה לכהן, וישראל נמי נפיק בה אם לקחה מכהן, הואיל ויכול להאכילה לבן בתו כהן. רבנו מנוח מבאר: "ולא מצינן לפרושי טעמא ואם נטל כשר הואיל וראוי לכהן אע"פ שאינו ראוי לו, דא"כ גבי דמאי אמאי אצטרכינן למימר דאפשר שיפקיר נכסיו, נימא של דמאי כשר מפני שראוי לעניים, אלא לאו ש"מ דבר הראוי לו בעינן" וכן הוא במאירי. והמאירי מפרש שהכהן שניתנה לו יוצא אף ביום הראשון. אך תוספות, ד"ה דאי, סוברים שגם על דמאי לא היה צריך לטעם "דאי בעי מפקר", וכיוון שראוי לעני נקרא שראוי לאכילה, ואכמ"ל.

תרומה טמאה משום הדר. נימוק חדש זה לא תאם את סוגיית אתרוג של ערלה, ולכן בגניזה מחקו את המו"מ בסוגיה זו.

אוסף עוד ש-ג₁ מכיל את כמות הטקסט הרבה מבין קטעי הגניזה למסכת (כ-10 דפים מתוך פרק לולב הגזול). בכל הסוגיות הרבות שיש מהן עדות לנוסח המסכת לא מצאתי מקרה דומה של שינויים הנראים כשינויי עריכה. עובדה זו מחזקת את הטענה שגם בסוגיה זו אין לפנינו עריכה אחרת. למרות הסבר משוער זה יש להודות שחילוף זה חורג מהחילופים הרגילים בבבלי, ולכן מידי ספק לא יצאנו.

מכל מקום, מסורת נוסח חריגה זו אין לה זכר בעדי הנוסח התימניים ובר"ח אך נמצאת בחלק מעדי הנוסח הרווח, ובעיקר ב-ל. קטע הגניזה מאשר את מוצאה המזרחי הקדום של מסורת זאת.

סיכום

מאמר זה עסק בשני טופסי גניזה מזרחיים קדומים לפרק "לולב הגזול" ובתרומתם לניתוח ענפי הנוסח של מסכת סוכה. מהשוואת שני טופסי הגניזה זה לזה עולה שמסורת הנוסח שלהם זהה כמעט לחלוטין הן בגרסאותיהם הייחודיות הן בטעויות משותפות. עוד הוכח ששני הטפסים הועתקו מאב-טקסט משותף ולא זה מזה, וניתן לכנותם 'אחים תאומים'. למסורת מזרחית קדומה זו המתועדת בשני הטפסים יש תרומה מכרעת להבנת התפלגות ענפי הנוסח של מסכת סוכה בבבלי. למסכת סוכה שני ענפי נוסח עיקריים: ענף הנוסח הרווח שבכתבי יד מספרד ואשכנז וענף הנוסח התימני. הבדיקה מלמדת שבמקרים רבים מסורת הנוסח של הגניזה משותפת למסורת הנוסח הרווח. טופסי הגניזה מוכיחים שמקורו של ענף הנוסח הרווח במזרח ואינו תוצאה של פעילות מערבית מאוחרת. זאת ועוד, בתוך ענף הנוסח הרווח יש תת-ענף אשכנזי בעיקרו, שלעתים מציג גרסאות ייחודיות. גם כאן נמצא שגרסאות אלה נמצאות לעתים במסורת הנוסח של טופסי הגניזה ומוכיחה את קדמותן ומזרחיותן של גרסאות אלה.